

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี

รายงานการสำรวจสถานภาพและองค์ความรู้เกี่ยวกับอีสานใต้
ระหว่างปี พ.ศ.๒๕๔๐ – ๒๕๔๖

โดย
ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

๑. ปรีชา,

รายงานการสำรวจสถานภาพและองค์ความรู้เกี่ยวกับอีสานใต้
ระหว่างปี พ.ศ.๒๕๔๐ – ๒๕๔๖

โดย

ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

เสนอต่อ

ฝ่ายวิจัยชุมชน

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

กานำ

รายงานฉบับนี้เป็นการรายงานผลการสำรวจสถานภาพและองค์ความรู้เกี่ยวกับอีสานใต้ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๐ – ๒๕๔๖ เป็นการสำรวจเอกสารและงานวิจัยในพื้นที่อีสานใต้ เพื่อศึกษาว่าในพื้นที่อีสานใต้ มีองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ อะไรบ้างที่มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม แล้วจะสามารถนำ องค์ความรู้หรือความรู้เหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาให้เกิดพลังอย่างแท้จริงต่อประชาชนในชุมชน ท้องถิ่นได้อย่างไร

การศึกษาในครั้งนี้เป็นเพียงการศึกษาในเบื้องต้นเท่านั้นซึ่งยังไม่ครอบคลุมทั้งหมดในพื้นที่อีสาน ใต้ เนื่องจากพื้นที่อีสานใต้ยังมีองค์ความรู้ในแง่มุมอื่นอีกมากมายที่ยังไม่มีใครศึกษา และองค์ความรู้เหล่านั้ยังเป็นพล้งเล็ก ๆ ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนท้องถิ่น และเป็นถึงที่น่าสนใจและทำการ ศึกษาต่อไปในอนาคต

ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา
๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗

สารบัญ

เนื้อหา	หน้า
๑. บทนำ	๑.
๒. ข้อค้นพบจากการสำรวจเอกสารและงานวิจัย	๓
๒.๑ ชาติพันธุ์	๓
๒.๒ ภูมิปัญญาอีสานใต้	๕
๒.๓ ผู้นำทางความคิด	๑๑
๒.๔ องค์กรประชาชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น	๑๒
๒.๕ การมีส่วนร่วมของชุมชนและบทบาทผู้หญิงในกระบวนการพัฒนา	๑๔
๒.๖ ป่าชุมชน	๑๖
๒.๗ การจัดการลุ่มน้ำ	๑๘
๒.๘ เศรษฐกิจอีสานใต้	๒๓
๒.๙ ทางออกของเศรษฐกิจชุมชนอีสานใต้: เกษตรทางเลือกหรือเกษตรยั่งยืน	๒๓
๒.๑๐ ศักยภาพชุมชนในการจัดการทุน	๒๓
๒.๑๑ ระบบสุขภาพชุมชนท้องถิ่น	๒๘
๒.๑๒ การท่องเที่ยวในอีสานใต้	๓๐
๒.๑๓ วัฒนธรรมในกระแสการเปลี่ยนแปลง	๓๑
๒.๑๔ ความยากจนในเมือง	๓๒
๓. บทสรุป : การสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓๓
เอกสารอ้างอิง	

รายงาน
การสำรวจสถานภาพและองค์ความรู้เกี่ยวกับอีสานใต้
ระหว่างปี พ. ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๖

บทนำ

ภาคอีสานมีจำนวนพื้นที่ประมาณ 105,533,963 ไร่ และจำนวนประชากรประมาณ 21,493,681 คน หรือ 1 ใน 3 ของน้ำจำนวนพื้นที่และประชากรของประเทศ สภาพภูมิประเทศ มีทิวเขา เลข-เพชรบูรณ์ และทิวเขาคงพญาเย็นกั้นเขตระหว่างอีสานกับภาคเหนือและภาคกลาง และมีทิวเขาสันกำแพงกั้นเขตระหว่างอีสานกับภาคกลางและภาคตะวันออก และทิวเขาพนมดงรักกั้นเขตแดนระหว่างอีสานกับชายแดนเขตติดต่อกับประเทศกัมพูชา

สภาพภูมิประเทศ เป็นที่ราบสูงจากด้านตะวันตกของภูมิภาคซึ่งมีความสูงประมาณ 100-200 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล และลาดเอียงลงจนจดเขตลำน้ำโขงซึ่งเป็นที่กั้นเขตแดนระหว่างไทยกับลาว

ในภาคอีสานมีลุ่มน้ำสำคัญ 3 ลุ่มน้ำ มี ลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งอยู่ในบริเวณแอ่งสกลนคร ในเขตอีสานเหนือ ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูลซึ่งอยู่ในเขตแอ่งโคราช ในเขตอีสานใต้ ตามลำดับ ชีและมูลไหลมาบรรจบกันที่อุบลราชธานี ก่อนที่จะไหลสู่แม่น้ำโขง

ลุ่มน้ำมูล มีพื้นที่ที่ครอบคลุมมากกว่าเจ็ดหมื่นตารางกิโลเมตร เป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่กว้างใหญ่ที่สุด ของประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2544 มีประชากรอาศัยอยู่ประมาณ 8.7 ล้านคน

“อีสานใต้” ครอบคลุมพื้นที่ จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ ชัยภูมิ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี กลายเป็น “สนามวิจัย” ของนักอีสานศึกษาโดยตลอด ประเด็นที่มักจะถูกหยิบยกขึ้นมาศึกษามักวนเวียนอยู่ ๓-๔ ด้านหลักๆ ได้แก่ เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ในห้วงเวลาของการสำรวจและทบทวนความรู้เกี่ยวกับอีสานในระหว่างปี ๒๕๔๓-๒๕๔๖ พบว่า ภาพของ “อีสานใต้” ถูกหยิบยกและนำเสนอผ่านมุมมองของผู้ศึกษาในลักษณะที่มีความซับซ้อนหลากหลายในรายละเอียดมุมมองและทัศนะอันเป็นผลมาจากการอธิบายภาพของอีสานผ่านความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหว และการมีปฏิกริยาตอบโต้ของสังคมอีสานที่เป็นผลมาจากอิทธิพลของกระแสแนวคิดอย่างน้อย 3 กระแสดังนี้

กระแสที่หนึ่ง ความเป็นท้องถิ่นนิยม (Localism) คูได้จากงานวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่นทั้งหมด ที่ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมโดยเฉพาะงานชิ้นบุกเบิกที่สำคัญที่สุดที่สะท้อนความคิดของ “คนใน” คืองานวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูลและรายีโขย รวมทั้งงานชิ้นอื่นๆที่เน้นย้ำให้เห็นความเป็นท้องถิ่นอีสานได้จากการนำเสนอให้เห็นถึงความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร กวย และ ลาวในด้านความเชื่อ พิธีกรรมและรูปแบบการดำเนินชีวิต เช่น วีระ สุดสังข์ (๒๕๔๕) กวย: ชนกลุ่มน้อยจากลุ่มแม่น้ำโขงถึงลุ่มแม่น้ำมูล, จิตติรัตน์ เวทียศิริยานันท์(๒๕๔๕) ความเชื่อ

เรื่องปู่ตาตะกวดกับวิถีชีวิตของชาวภูบ้านครึม ตำบลครึม อำเภอศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์, วิทยาลัยศรีนครินทร์ (๒๕๔๓) ปิ่นใจ: กรณีศึกษาพิธีการไหว้ครูเพื่อสืบทอดพิธีกรรมอันเนื่องมาจากความเชื่อของชาวไทยเขมรสุรินทร์

กระแสที่สอง กระแสภูมิภาคนิยม (regionalism) โดยอีสานได้เป็นส่วนหนึ่งของอีสานทั้งหมด ที่ต้องถูกผนวกรวมกับรัฐไทยโดยที่คนอีสานได้ โดยเฉพาะอดีต ส.ส. ดังในอีสาน ที่เป็นสัญลักษณ์ของ กระแสคิดแบบภูมิภาคนิยม ที่ปรากฏในงานของคารารัตน์ เมตตาริกานนท์ เรื่องการเมืองสองฝั่งโขง (๒๕๔๓) และ บางส่วนเกี่ยวกับสำนึกของความเป็นภูมิภาคนิยมในกระบวนการต่อสู้ทางการเมืองของ สมชาย พัฒรณานันท์ (๒๐๐๒) เรื่อง *Political Resistance in Isan* และงานเกี่ยวกับ วัฒนธรรมสัมพันธ์ไทย-ลาวของ จารูวรรณ จำเพชรและคณะ (๒๕๔๖) เรื่อง วัฒนธรรมสัมพันธ์ชายแดน ไทย-ลาว คารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (๒๕๔๖) เรื่อง การเมืองสองฝั่งโขง และ มณฑล คงแถวทอง (๒๕๔๔) เรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและลาว ค.ศ. ๑๙๗๕-๑๙๙๒

กระแสที่สาม ทุนนิยม ความทันสมัยและโลกาภิวัตน์ ซึ่งเป็นกระแสที่มีอิทธิพลทั่วโลก อีสานได้ ก็เป็นพื้นที่ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของกระแสความคิดเหล่านี้ งานวิจัยที่เกิดขึ้นมีหลากหลายมุม และสะท้อนการต่อรองช่วงชิงการอธิบายและนิยามความหมายที่เกิดขึ้นทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ทั้งนี้ขึ้นกับว่าผู้วิจัยจะอธิบายงานของคนผ่านทัศนะใด หรือถูกจำกัดอยู่ภายใต้ขอบเขตของเงื่อนไขใด เช่น แหล่งทุน ความเป็นมาของคณะผู้ศึกษา จุดมุ่งหมายของการศึกษา และ กรอบความคิดในการวิเคราะห์ จากการสำรวจงานอีสานได้ศึกษาพบว่าสามารถแบ่งกลุ่มงานวิจัยที่อยู่ภายใต้กระแสแนวคิดที่สามดังนี้

๑) แนวการพัฒนาเพื่อสร้างความทันสมัยในท้องถิ่น (Modernization) ซึ่งงานที่เกิดขึ้น มุ่งที่จะนำเสนอให้เห็นถึงเป้าหมายของการพัฒนาที่มุ่งให้คนอีสานได้มีความกินดีอยู่ดีทางเศรษฐกิจและมี องค์การทางสังคมเข้มแข็ง เช่น งานวิจัยชุดประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เช่น สมคิด พรหมจ้อยและ คณะ (๒๕๔๕) เรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้: ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง ศุวิทย์ ธีรศาสตร์ (๒๕๔๕) เรื่องเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๔๘๘-๒๕๔๕) วิลาส โพธิสาร (๒๕๔๓) เรื่อง รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่ม น้ำมูลตอนล่างระหว่างปีพ.ศ. ๒๔๖๕-๒๔๘๔ การพัฒนาองค์กรผู้หญิง บทบาทของส่วนราชการและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น คณะทำงานผู้นำหญิงชาวบ้าน จังหวัดสุรินทร์ (๒๕๔๕) สรุบบทเรียนบทบาทผู้นำหญิงชาวบ้านในการเมืองท้องถิ่นจังหวัดสุรินทร์และอ้อยทิพย์ เกตุแอม และ คณะ (๒๕๔๔) เรื่อง การติดตามการบริหารกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติศึกษาเฉพาะกรณี ๕ หมู่บ้านในจังหวัด นครราชสีมา เป็นต้น รวมทั้งเรื่องการท่องเที่ยว เช่น งานของจุกิด ศรีคำพรและคณะ เรื่อง ยุทธศาสตร์การพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (๒๕๔๖) ส่วนงานชิ้นอื่นๆ เป็นงานที่เน้นการศึกษาวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อนำข้อมูลมาใช้ในการจัดการการท่องเที่ยวของชุมชน ได้แก่ งานของพูลทรัพย์ สวนเมือง ตูลาพันธ์ และ คณะ (๒๕๔๓) ศึกษาเรื่อง รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนใน

พื้นที่จังหวัดสุรินทร์และร้อยเอ็ด พูลทรัพย์ สวนเมือง ตูลาพันธ์ และ คณะ (๒๕๔๓) ศึกษาเรื่อง รูปแบบ การจัดการการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์และร้อยเอ็ด กาญจนา ทองทั่ว และ คณะ (๒๕๔๖) เรื่อง รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ บ้านวังอ้อ ตำบลหัวดอน อำเภอเมืองใน จังหวัด อุบลราชธานี เป็นต้น

๒) แนวการเมืองวัฒนธรรม (Cultural politics) ที่นำเสนอให้เห็นถึงอีสานได้ในฐานะที่เป็นพื้นที่ การต่อรอง การนิยามและสร้างตัวตนใหม่ๆ ทางวัฒนธรรมในกระแสของการเปลี่ยนแปลงอันรวดเร็ว ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนจากงานศึกษาของสุริยา สมุทคุปต์ และ พัฒนา กิตติอาษา ได้แก่ คนซึ่งอีสาน: ร่างกาย การารมณ์ อคติกลัษณ์ และเสียงสะท้อนของคนทุกซ์ในหมอลำซึ่งอีสาน (๒๕๔๔) และ ขวนสีกี้ว...นอก จากนี้ยังมีเรื่องเกี่ยวกับการนิยามตัวตนของคนท้องถิ่นเรื่องสุขภาพ ได้แก่ งานของศศิส เสาร์โสทร และ คณะ และกลุ่มศึกษานุรณาการชุมชนลุ่มน้ำมูล (๒๕๔๖) เรื่องการพัฒนาแนวทางและวิธีการประเมินผล ทางสุขภาพจากโครงการลงทุนและพัฒนาขนาดใหญ่และนโยบายของรัฐบาลประชาชน : กรณีศึกษาการ ประเมินผลกระทบทางสุขภาพจากโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล และ กนกวรรณ มะโนรัมย์ ใน บทความเรื่อง อคติกลัษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง: มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ "ลวงปลา" และบริบทแวดล้อม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยหลังปริญญาเอกเรื่องวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาและฟื้นฟู เศรษฐกิจชุมชน: กรณีศึกษาหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำมูล (๒๕๔๖) และ เรื่อง การเมืองเรื่องของอำนาจ และความรู้:กรณีการตัดสินใจเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ๔ เดือน (กรกฎาคม-ตุลาคม ของปี) (๒๕๔๖) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยหลังปริญญาเอกเรื่องเดียวกัน

๓) การเมืองเรื่องการจัดการทรัพยากร (Politics of natural resources management)

ประเด็นเรื่องทรัพยากรในลุ่มน้ำมูลซึ่งเป็นลุ่มน้ำในอีสานได้เป็นลุ่มน้ำที่ใหญ่ที่สุดในอีสานดู เหมือนเป็นที่น่าสนใจศึกษาให้ความสนใจมากที่สุดและเกิดข้อโต้แย้งกันทางวิชาการมากที่สุดเนื่อง จากกระแสแนวคิดการจัดการทรัพยากรมีหลากหลายแนวคิดดังนี้

๓.๑ แนวคิดนิเวศสังคมวัฒนธรรม (Social and cultural ecology)

แนวความคิดนิเวศสังคมวัฒนธรรมคือการรอบความคิดที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคม วัฒนธรรมของชุมชนกับการใช้และการจัดการทรัพยากร การใช้ทรัพยากรจะอยู่บนพื้นฐานของการนำ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ประวัติศาสตร์ สำนักทางสังคมร่วมกัน จารีตการใช้ทรัพยากร และ สิทธิพื้นบ้านการใช้ทรัพยากรในฐานะทรัพยากรส่วนร่วม(Common property) มาใช้ในการบริหารจัดการ แบ่งสรรทรัพยากร เชื่อว่าระบบนิเวศจะเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของการพัฒนาวิถีชีวิต ทั้งทาง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และถือว่า "คน" เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ

งานการศึกษาที่อยู่ภายใต้กรอบแนวคิดนี้ ได้แก่การศึกษาของคณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้(๒๕๔๕) เรื่อง "แม่บุญ การกลับมาของคนหา ปลา"ที่นำเสนอว่าระบบนิเวศในลุ่มน้ำมูลเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของการสร้างชุมชน การสร้าง

เขื่อนปากมูลได้ทำลายระบบนิเวศในแม่น้ำมูลและทำให้เกิดผลกระทบเชิงลบต่อการทำมาหากิน ปัญหาสังคมวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับทรัพยากรปลา แก่งหิน และพืชพรรณริมแม่น้ำมูล นำมาซึ่งความขัดแย้งทางการเมืองอันยาวนาน การเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านพื้นถิ่นกลับมาอีกครั้ง โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจและสังคมที่สัมพันธ์กับการคืนกลับมาของปลาจากแม่น้ำโขงยังแม่น้ำมูล

งานวิจัยไทบ้านรายีไสล จังหวัดศรีสะเกษ (๒๕๔๖) รายงานวิจัยฉบับร่าง กรณีศึกษาเรื่อง “อาชีพการเลี้ยงวัว-ควายในพื้นที่ป่าทาม รายีไสลของชาวบ้านลุ่มน้ำมูลตอนกลาง” และ กรณีศึกษาเรื่อง “เกลือป่าทุ่งป่าทามรายีไสลกับความเปลี่ยนแปลงหลังเปิดเขื่อนรายีไสล” ได้นำเสนอว่าวิถีชีวิตของชาวบ้านที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำมูลตอนกลางซึ่งอยู่ท่ามกลางภูมิศาสตร์ที่เป็นทั้งที่ราบลุ่มและมีลักษณะบึงทาม ส่งผลให้ชาวบ้านมีอาชีพที่หลากหลายและปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศระหว่างปี เช่น คั้นเกลือ ขาย หาปลา ทำนา และเลี้ยงสัตว์ อาชีพเหล่านี้ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ของคนทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เช่น ระบบการแลกเปลี่ยน การช่วยเหลือกันในระบบเครือญาติและชุมชน เป็นต้น

บทความทางวิชาการของ กนกวรรณ มะโนรัมย์(๒๕๔๕) เรื่อง “อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง: มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ “ลวงปลา” และบริบทแวดล้อม” (ส่วนหนึ่งของงานวิจัยหลังปริญญาเอกเรื่อง “วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาและฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน: กรณีศึกษาหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำมูล”) พบว่าอัตลักษณ์ (Identities) ของชาวบ้านปากมูลถูกกำหนด/สร้าง/ผลิตจากบริบทของระบบนิเวศของแม่น้ำมูลตอนล่างที่เรียกว่า “ลวงปลา” นั่นคือพื้นที่จับปลาที่อยู่กระจายในแม่น้ำมูลซึ่งเป็นทรัพยากรส่วนรวมที่ชาวบ้านในท้องถิ่นสามารถใช้ประโยชน์ จัดระบบกรรมสิทธิ์ ทั้งการครอบครองและเข้าถึงทรัพยากรภายใต้การยอมรับจารีตการปฏิบัติร่วมกัน ทำให้ “ลวงปลา” มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างความมั่นคงของชีวิต ทั้งด้านอาหาร เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวบ้านมาแต่อดีต

งานศึกษาเรื่อง พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง ของนภาพรณ์ หะวานนท์และคณะ(๒๕๔๕) เป็นงานศึกษาอีกเรื่องหนึ่งที่มีความชัดเจนในแง่ของการใช้กรอบแนวคิดนิเวศวิทยาสังคมและวัฒนธรรมในการศึกษาพื้นที่ลุ่มน้ำ เพราะผู้ศึกษาให้ความสำคัญกับมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นต่อการใช้และจัดการทรัพยากร มองความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน ทรัพยากร ระบบนิเวศ และภูมิปัญญาในการใช้และอนุรักษ์ การศึกษามีความเด่นชัดที่การเรียนรู้ภาพของพลวัตผ่านประวัติศาสตร์บอกเล่าของผู้คน ร่วมกับประสบการณ์ชีวิตของคนพื้นถิ่นที่เกี่ยวข้องกับลำพระเพลิง

๓.๒ แนวคิดอรรถประโยชน์นิยม (Utilitarianism)

แนวคิดนี้พิจารณาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในฐานะที่เป็นทรัพยากรทางกายภาพที่จำเป็นต้องนำมาใช้เพื่อตอบสนองให้เกิดผลประโยชน์สูงสุด ด้านเศรษฐกิจ มนุษย์สามารถใช้ควบคุม จัดการและแจกจ่ายได้ แนวคิดนี้มุ่งเน้นให้เกิดการใช้ทรัพยากรเพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ให้ได้มากที่สุด

จนบางครั้งเลขที่จะพิจารณาทรัพยากรในมิติทางความเชื่อ อุดมการณ์ หรือจิตสำนึกร่วมชุมชนในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม แนวคิดนี้มีนัยว่า “คน” แยกตัวออกจากสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ

งานวิจัยที่ได้รับอิทธิพลจากกรอบแนวคิดนี้ เช่น งานวิจัยของมหาวิทยาลัยขอนแก่น (มข.) ทำการศึกษา “เรื่องการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคม ของประชาชนที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยโครงการ โรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล” ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม โดยติดตามความเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องด้านเศรษฐกิจและสังคมจากประชากรกลุ่มเดียวกัน ในปี พ.ศ. ๒๕๓๗ และปี พ.ศ. ๒๕๓๘ - ๒๕๔๑ ในพื้นที่ศึกษาทั้งหมด ๑๑ หมู่บ้าน เพื่อประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ และสังคม ของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยเนื่องจากโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาที่สำคัญพบว่าชาวบ้านมีอาชีพหลักคือการทำนา มีเพียงจำนวนไม่ถึงร้อยละ ๑ ที่มีอาชีพประมง รายได้จากการทำประมงลดลงมากหลังมีเขื่อน อย่างไรก็ตามชาวบ้านส่วนมากมีทัศนคติดีต่อเขื่อนและพอใจโครงการเพราะทำให้มีไฟฟ้าใช้มีการคมนาคมที่สะดวกขึ้น ได้รับค่าชดเชยสร้างบ้านมีเขื่อนแล้วทำให้รัฐมีรายได้ มีรายได้จากการจับกุ้งที่ปล่อยโดย กฟผ. และอยากให้รัฐปล่อยปลามากขึ้น มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่พอใจเขื่อนเพราะหาปลาได้น้อยลงซึ่งร้อยละของความไม่พอใจจะเพิ่มขึ้นในแต่ละปีที่สำรวจ เพราะรู้สึกถึงค่าชดเชยที่ไม่ยุติธรรม จากการเกิดน้ำท่วมที่ทำกิน ต้องย้ายบ้าน เขื่อนทำลายธรรมชาติทำให้เกิดความยากลำบากในการหากิน มีหนี้สินจากการกู้ยืมมาสร้างบ้าน มีค่าใช้จ่ายสูงขึ้น ชาวบ้านเห็นแก่ตัวมากขึ้น ไม่สามารถเพาะปลูกหน้าแล้งริมมูลได้

งานการศึกษาของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ทำการศึกษา เรื่อง “การติดตามสภาพเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิต สำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง” (๒๕๔๕) ผลการศึกษามีความใกล้เคียงกับ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เพราะประเด็นและวิธีการศึกษากล้ายคลึงกัน เพียงแต่ศึกษาระหว่างการทดลองเปิดประตูระบายน้ำเท่านั้น และ ไม่ได้ศึกษาเรื่องพลังงานไฟฟ้าเช่นกัน วัตถุประสงค์เพื่อติดตามการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม และประเมินศักยภาพของทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชนก่อนและหลังการสร้างเขื่อนปากมูล และจัดทำฐานข้อมูล และแผนปฏิบัติการพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร วิธีการศึกษาเป็นแบบสำรวจสำมะโนประชากรจากรายการที่ได้รับเงินค่าชดเชยการสูญเสียรายได้ประมาณจำนวน ๖,๑๖๐ ครัวเรือน และครัวเรือนเปรียบเทียบกับอีกจำนวน ๕๐๐ ครัวเรือน ประเด็นการศึกษาเน้นด้านรายได้ที่มาจากภาคเกษตรและประมง ซึ่งพบว่ารายได้จากการทำประมงเพิ่มขึ้นหลังเปิดประตูระบายน้ำ นอกจากนี้พบว่า ชาวบ้านส่วนมากมีทัศนคติที่ดีต่อเขื่อนและมีความพอใจในเขื่อนเช่นเดียวกับผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยขอนแก่น

งานศึกษาเรื่อง “โครงการศึกษาเขตเศรษฐกิจเกษตรจำเพาะวังน้ำเขียว เพื่อผลิตผลผลิตการเกษตรกิ่งเมืองหนาว” (๒๕๔๔) ของศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาสถาบันราชภัฏนครราชสีมา เป็นงานศึกษาที่มุ่งหาข้อสรุปสำหรับกำหนดแนวทางในพัฒนาศักยภาพการเกษตรเพื่อวางแผนการผลิตและการใช้ประโยชน์จากที่ดินได้อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน โดยศึกษาปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศเน้นไปที่การค้นหาปัจจัย และเงื่อนไขที่มีแนวโน้มว่าจะเอื้อประโยชน์หรือขัดขวางการ

พัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน โดยใช้โครงการผลิตพืชเกษตรกึ่งเมืองหนาวเป็นค้ำนำ ปัจจุบันเกษตรกรในพื้นที่ก็ได้ทำการปลูกพืชกึ่งเมืองหนาวบ้างแล้ว แต่ต้องการที่จะให้มีการขยายพื้นที่ผลิตและพัฒนาการตลาด โดยรวบรวมข้อมูลพื้นฐานทั้งในระดับของความสัมพันธ์ภายในชุมชน และระหว่างชุมชนซึ่งมีการรวมกลุ่มกันในหลายลักษณะ เช่น กลุ่มออสมัทรพย์ กลุ่มผลิตสมุนไพร หรือกลุ่มผู้ที่เพาะปลูกพืชชนิดเดียวกัน รวมตัวเพื่อต่อรองราคาหรือแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน ฯลฯ โดยมองว่าศักยภาพของชุมชนแวดล้อมบริเวณวังน้ำเขียวและเขาแผงม้า รวมทั้งระบบนิเวศของป่าทามที่กระจายอยู่ทั่วไป น่าจะเอื้อประโยชน์ต่อโครงการพัฒนา สามารถนำไปสู่การสร้างกรอบนโยบายสนับสนุนจากภาครัฐให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งในแง่ของภาคความร่วมมือและการจัดสรรทรัพยากรดินและน้ำ ตลอดจนการสนับสนุนระบบความรู้สำหรับเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตได้อย่างเหมาะสม

๓.๓ กรอบความคิดการจัดการทรัพยากรร่วมกัน (Co-management)

แนวคิดนี้เสนอว่าการจัดการทรัพยากรไม่ควรเป็นเพียงหน่วยใดหน่วยหนึ่งของสังคมเท่านั้นที่รับผิดชอบ เพราะสถาบันในสังคมที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรมีมากมายและทับซ้อนกันอยู่ ทั้งในเชิงของสิทธิการใช้ที่ทับซ้อนระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่น มิติของสิทธิเชิงซ้อนของชุมชนที่หน่วยต่างๆ ทั้งในและนอกชุมชนยังไม่สามารถเข้าในตรรกะของระบบคิดดังกล่าวร่วมกัน ดังนั้นการจัดการทรัพยากรจึงน่าจะต้องอยู่ในรูปของการที่สถาบันต่างๆ เข้ามามีบทบาทร่วมกัน งานวิจัยที่อาจจัดอยู่ในกลุ่มแนวคิดนี้ ได้แก่ งานวิจัยของมหาวิทยาลัยขอนแก่น(มข.) ทำการศึกษา “เรื่องการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ และสังคม ของประชาชนที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล” และ งานการศึกษาของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (วท.) ทำการศึกษา เรื่อง “การติดตามสภาพเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิต สำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง” ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นเพราะข้อเสนอของงานวิจัยทั้งสองชิ้นนี้มีความคล้ายกัน คือให้รัฐจัดการทรัพยากรในแม่น้ำมูลโดยการปล่อยปลาทุ่งลงแม่น้ำมูล เพาะพันธุ์สัตว์น้ำ ส่งเสริมอาชีพใหม่ๆ จัดตั้งกองทุนพัฒนาอาชีพ ก่อสร้างแหล่งน้ำ ระบบประปาชุมชน พัฒนาระบบชลประทานและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ให้ดีขึ้น เช่น ถนน สถานีอนามัย เป็นต้น ส่วนราษฎรที่ได้รับการอบรมจากรัฐตามโครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่จัดโดย กฟผ. เช่น การอบรมด้านเศรษฐกิจ (ปี พ.ศ. ๒๕๔๐ - ๒๕๔๒) คาดว่าจะสามารถนำความรู้ไปใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตต่อไป (สถาบันวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, ๒๕๔๕) หรือแม้กระทั่งการศึกษาของนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน ก็สะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านก็ควรมีส่วนในการบริหารจัดการทรัพยากรในแม่น้ำมูล ไม่เฉพาะแต่รัฐเท่านั้นที่มีสิทธิฝ่ายเดียว

๒. ข้อค้นพบจากการสำรวจเอกสารและงานวิจัย

ผลการตรวจสอบเอกสาร การศึกษาเกี่ยวกับพลังชุมชนท้องถิ่นอีสานใต้ ในมิติต่าง ๆ อาจจะกล่าวได้ว่ามีการศึกษาในด้านภาพรวม การศึกษาเทคนิค การศึกษาทางประวัติศาสตร์ การศึกษาเฉพาะบุคคล การศึกษาเฉพาะพื้นที่ที่ตลอดจนการศึกษาในโครงการต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เป็นหรือเกี่ยวข้องกับ ๖ จังหวัดที่ศึกษา อย่างหลากหลาย ผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นทั้งบริบทของพื้นที่ พัฒนาการ ความเปลี่ยนแปลง กรณีศึกษาที่เหมือนและแตกต่าง ศักยภาพของชุมชน ปัจจัยแห่งความเข้มแข็งและความอ่อนแอของชุมชน

๒.๑ ชชาติพันธุ์

กลุ่มชาติพันธุ์ในอีสานใต้ที่มีการศึกษากันมาอย่างต่อเนื่องเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการสะท้อนความเป็นปึกแผ่น ความมั่นคงและความเข้มแข็งของชุมชน งานศึกษาต่างๆ ส่วนใหญ่จะพบว่าความเป็นชาติพันธุ์เดียวกันที่เข้มข้น มีการดำรงอยู่ของกระบวนการและกลไกของชาติพันธุ์ที่สืบทอดกันมาทำให้เกิดพลังชุมชนในการรับมือกับความเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างดี และชุมชนใดที่มีความเข้มแข็งของกลุ่มชาติพันธุ์ที่เจือจาง หรือมีกระแสวัฒนธรรมภายนอกเข้ามาบิบบบาทบั่นทอนความสัมพันธ์เชิงชาติพันธุ์ก็มักจะพบว่าชุมชนนั้น ๆ จะมีพลังที่อ่อนล้าและขาดความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันจนนำไปสู่การทิ้งถิ่น ไม่ยอมรับสถานะชุมชนแบบดั้งเดิม หรืออยู่ด้วยกันบนฐานผลประโยชน์และความขัดแย้งตลอดเวลา โดยจะพบได้จากงานวิจัยของศิริมา เจริญภัทรภักดิ์ (๒๕๔๑) เรื่อง “ปัญหาการเลี้ยงช้างบ้านและการจัดการปัญหาของคนเลี้ยงช้างชาวกวย จังหวัดสุรินทร์” ในบริบทที่ชาวกวยมีความผูกพันกับการเลี้ยงช้างทั้งด้านวัฒนธรรม ประเพณีและเศรษฐกิจ ซึ่งมีปัญหาหลักคือ ขาดแคลนป่าสำหรับเลี้ยงช้าง ไม่มีอาชีพสำหรับช้าง การเจ็บป่วยของช้าง การไม่สามารถนำช้างไปหากินในกรุงเทพฯ และขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตร โดยชาวกวยแก้ปัญหาโดยนำช้างไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น เพื่อการนำเที่ยว หากินในตัวเมืองต่าง ๆ รับความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกและพบว่าปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นคือ การขาดความสามัคคี ความขัดแย้งในหมู่บ้าน เนื่องจากสาเหตุหลักคือ การขาดแคลนพื้นที่ป่าสำหรับเลี้ยงช้างที่เกิดจากการพัฒนาโครงการอีสานเขียวที่ส่งเสริมการปลูกป่ายูคาลิปตัสในพื้นที่หรือมีลักษณะที่ยังพอมีทิศทางการใช้พลังชุมชนด้วยปัจจัยชาติพันธุ์ที่ชัดเจน โดยระมัดระวังปัจจัยภายนอกให้ดี จากงานวิจัยของ บัณฑิต วัชรปริศา (๒๕๔๔) เรื่อง “การผสมผสานวัฒนธรรม : กรณีศึกษาย่านท่ามะไฟหวาน ตำบลท่ามะไฟหวาน อำเภอแก้งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ” ในกลุ่มวัฒนธรรมไทย ลาวและต่างประเทศ พบว่าวัฒนธรรมการกิน ยังคงความเป็นเอกลักษณ์ที่แตกต่างกันระหว่างวัฒนธรรม การแต่งกาย การรักษาโรคมีการผสมผสานวัฒนธรรม แต่ในกลุ่มวัฒนธรรมลาวจะรักษาวัฒนธรรมแพทย์ท้องถิ่นได้มากกว่า ภาษาอีสาน ภาษาถิ่นยังถูกใช้สื่อสารอยู่ และพบว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการผสมวัฒนธรรมขึ้นคือ เทคโนโลยี เศรษฐกิจ และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมไปถึงงานวิจัยของ ปิยะมาศ เม็ดไธสง (๒๕๔๔) เรื่อง “แนวทางการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวกูยในจังหวัดสุรินทร์” ทั้งที่เป็นชาวกูยช้าง กูย เขมร และกูย ลาว พบว่าชาวกูยให้ความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้านการประกอบอาชีพและรายได้ และ

ให้ความสนใจกับการอนุรักษ์วัฒนธรรม ประเพณีดั้งเดิม ส่วนการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานเป็นหน้าที่ของรัฐ และโรงเรียน ควรมีโรงเรียนควาญช้าง การถ่ายทอดศิลปวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ตนเอง ที่จะต้องนำไปสานต่อกับสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้เลี้ยงช้างที่สิริมา เจริญภัทรเกตุ (๒๕๔๑) ศึกษาไว้ในข้างต้น

อย่างไรก็ตาม จะพบว่าอำนาจของชาติพันธุ์ก็ยังอยู่และมีพัฒนาการที่เชื่อมต่อไม่ขาดสาย จะเป็นพลังของชุมชนได้เป็นอย่างดีที่เห็นได้จากงานวิจัยของวรเทพ ตันติวรวิทย์ (๒๕๔๒) ศึกษา "วิถีชีวิตชาวจีนในเขตสถานีรถไฟศรีสะเกษ" ในด้านเศรษฐกิจ สังคม ประเพณีต่างๆ พบว่า ยังมีความผูกพันยึดมั่นสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ทำอาชีพค้าขาย มั่นคง มีความผูกพันในระบบตระกูลแท้เป็นชุมชนที่เข้มแข็งทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม ชาติพันธุ์เขมรในอีสานใต้จากงานของรัตนา กิ่งแก้ว (๒๕๔๓) เรื่อง "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านท่าม่วง ตำบลท่าม่วง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์" พบว่ากลุ่มชาติพันธุ์เขมรมีลักษณะทางเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ กระบวนการผลิตเป็นแบบดั้งเดิมพึ่งพาธรรมชาติ ใช้ทุนตนเอง มีสถาบันครอบครัว เครือญาติ มีความเข้มแข็ง วัฒนธรรม ไสยศาสตร์ ศาสนา เป็นแกนหลักในชุมชน ขาดการศึกษา และมีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากในช่วงหลังปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ชุมชนเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้า ทรัพยากรธรรมชาติลดลง ความสัมพันธ์ทางเครือญาติลดลง ใช้เทคโนโลยีช่วยในการมีชีวิตและอาชีพ รับวัฒนธรรมเมืองมากขึ้น มีการย้ายถิ่นโดยเฉพาะคนหนุ่มสาว ภาระหนี้สินในระบบมากขึ้น แต่ระบบความเชื่อในประเพณี วัฒนธรรมดั้งเดิมยังคงอยู่ในชุมชนและมีภาพเปรียบเทียบให้เห็นถึงจารีตตามอาชีพในชาติพันธุ์ที่ต่างกันแต่เป็นพลังอันยิ่งใหญ่เหมือนกันจากงานของสุรัช ภูหลาบเพชร (๒๕๔๓) ศึกษา "กระบวนการเข้าสู่อาชีพและสถานภาพบทบาทของหมอนวคพื้นบ้านกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว ไทยเขมร และไทยโคราช: ศึกษากรณีจังหวัดบุรีรัมย์" ในด้านความแตกต่างของชาติพันธุ์กับการเข้าสู่อาชีพลักษณะเดียวกัน พบว่า ความสามารถทางการนวดที่มาจากการถ่ายทอดของบรรพบุรุษเหมือนกัน ต่างกันที่วิธีการและเครื่องมืออนวคเป็นอาชีพที่ต้องการให้บริการชุมชนมากกว่าการสร้างรายได้ ทำให้มีคุณสมบัติได้รับการยอมรับยกย่องเป็นผู้นำชุมชนอีกแบบหนึ่ง

ชาติพันธุ์ที่เกี่ยวพันกับสภาพการณ์บริเวณชายแดนก็เป็นอีกภาพหนึ่งที่มีการศึกษาโดยงานศึกษาเกี่ยวกับชายแดนอีสานตอนใต้ที่มีพรมแดนกับลาวและเขมร ในช่วง ๓ -๔ ปีนี้มีไม่มาก จากการสำรวจได้แก่งานของ จารุวรรณ ขำเพชรและคณะ (๒๕๔๖) เรื่อง วัฒนธรรมสัมพันธ์ชายแดนไทย-ลาว คารารัตน์ เมตตาริกานนท์ (๒๕๔๖) เรื่อง การเมืองสองฝั่งโขง สมชาย พัฒธนานันท์ (๒๐๐๒) เรื่อง *Political Resistance in Isan* และ มณฑล คงแถวทอง (๒๕๔๔) เรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและลาว ค.ศ. ๑๙๗๕-๑๙๙๒ งานทุกชิ้นยกเว้นงานเรื่องสุดท้ายมีจุดร่วมของการค้นพบคล้ายคลึงกันคือความเป็นท้องถิ่นนิยมในที่นี้คือการมีจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์เดียวกันส่งผลต่อความเป็นรู้สึกถึงการเป็นภูมิภาคนิยม โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมืองในอดีตกับรัฐไทยเขตของพรมแดนรัฐชาติไม่ส่งผลกระทบต่อ

การสานสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมแบบพี่น้อง ณ บริเวณชายแดน เพราะลาวอีสานกับคนเขมรหรือคนอีสานกับคนลาวฝั่งลาวแทบไม่มีความแปลกแยกกันชัดเจนทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรม

๒.๒ ภูมิปัญญาอีสานใต้

งานศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาในแถบอีสานตอนล่างพบว่ามีอยู่ กลุ่ม คือกลุ่มที่ศึกษาภูมิปัญญาด้านวัฒนธรรมและ ความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และกลุ่มที่ศึกษาภูมิปัญญาในด้านการใช้และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

กลุ่มที่ศึกษาวัฒนธรรมในฐานะภูมิปัญญา

กลุ่มที่ศึกษาวัฒนธรรมในฐานะภูมิปัญญา ได้แก่งานของ วีระ สดสังข์(๒๕๔๕) กวย: ชนกลุ่มน้อยจากกลุ่มแม่น้ำโขงถึงลุ่มแม่น้ำมูล, อุดิรัตน์ เวทศิริยานันท์ (๒๕๔๕) ความเชื่อเรื่องปู่ตาตะกวดกับวิถีชีวิตของชาวภูบ้านดริ่ม ตำบลดริ่ม อำเภอสรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์, วิลาสินี ศรีนุเคราะห์ (๒๕๔๓) ปันโจล: กรณีศึกษาพิธีการไหว้ครูเพื่อสืบทอดพิธีกรรมอันเนื่องจากความเชื่อของชาวไทยเขมรสุรินทร์ งานศึกษาเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นงานเชิงชาติพันธุ์และประวัติศาสตร์ความเป็นมาซึ่งเป็นนักวิชาการคนนอก ยกเว้น วีระ สดสังข์ (๒๕๔๕) ที่ศึกษาในฐานะคนในพื้นที่เป็นลูกหลานคนกวย งานทุกชิ้นได้นำเสนอวัฒนธรรมกลุ่มชาติพันธุ์ในเชิงคุณค่าอันดีงามในการทำให้ชนกลุ่มนี้มีความสมานสามัคคีกันและมีเป็นเครื่องมือในการทำให้คนมีกิจกรรมทางสังคมร่วมกันเกิดจิตสำนึกของการอยู่ร่วมกัน การเปลี่ยนแปลงทางสังคมทำให้คุณค่าทางวัฒนธรรมเหล่านี้ค่อยๆหายไปจึงจำเป็นต้องหาแนวทางการฟื้นฟูและทบทวนบทบาทของผู้ที่เกี่ยวข้องในการจัดการวัฒนธรรมเหล่านี้ให้อยู่รอด

นอกจากเรื่องของภูมิปัญญาที่เน้นทางชาติพันธุ์ จะพบว่ามีภาพของการศึกษาอื่นๆ ในเชิงภูมิปัญญาด้านนี้ ได้แก่งานวิจัยของวิรัตน์ สมใจ (๒๕๔๐) ในเรื่อง "ประเพณีพิธีกรรมเลี้ยงเดือนเลี้ยงปีของชาวอำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ" ในลักษณะที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวบ้าน พบว่า พิธีกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นสืบทอดกันมามีลักษณะของเหตุและผลที่สะท้อนการดำรงชีวิตของชุมชนได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับฐานความคิดในการประกอบอาชีพการเมืองการปกครองสภาพแวดล้อมที่เป็นความสงบสันติเพื่อความเข้มแข็งของชุมชน ในลักษณะที่ไม่ต่างไปจากการค้นพบในเชิงภูมิปัญญาด้านการเล่นของเด็กจากงานวิจัยของอนันต์ ทะขอมใหม่ (๒๕๔๐) เรื่อง "การเล่นของเด็ก อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา" ในด้านประเภท วิธีการ การเปลี่ยนแปลงและคุณค่าการเล่นของเด็กในชุมชนเมืองและชนบท พบว่า มีการเล่นหลากหลายกว่าเดิม มีการเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยความเจริญภายในและภายนอกชุมชน คุณค่าที่สำคัญ คือ ความสนุก การพัฒนาทางปัญญาและความเป็นสังคม โดยยังมียุคค่าของการดำรงรากฐานการเล่นเดิมไว้ได้อยู่ หรืองานวิจัยในด้านภูมิปัญญากับอาชีพหมอลำของ

วีระ เลิศจันทิก (๒๕๔๑) เรื่อง "เพลงโคราชในกระแสโลกาภิวัตน์" ในด้านศิลปะการแสดงดั้งเดิมและการเปลี่ยนแปลงตามกระแสสังคม พบว่า เพลงโคราชยังคงรักษารูปแบบเดิมไว้อย่างเหนียวแน่น แต่ปรับตัวให้เข้ากับดนตรีสากลใช้ภาษาโคราชเป็นหลัก แต่จะเข้าใจได้ง่ายขึ้น หรือภาพที่ชัดเจนในเชิงวัฒนธรรมในงานวิจัยของอรณพ สมบูรณ์นะ (๒๕๔๑) เรื่อง "จริยธรรมหมอลำพื้นบ้านในการบำบัด

รักษาผู้ป่วย ศึกษากรณีจังหวัดสุรินทร์” ในด้านการปฏิบัติตัว การรักษาและความคิดเห็นด้านจริยธรรมของหมอพื้นบ้านในอนาคต ทั้งหมอพื้นบ้านเองและผู้ป่วยที่รับการรักษาคว่าหมอพื้นบ้านมีการปฏิบัติตามเคร่งครัดตามคำสอนของพุทธศาสนา มีจริยธรรมในการรักษาผู้ป่วย แต่คาดว่าจะเสื่อมคลายกว่าปัจจุบันในภาวะของหมอพื้นบ้านในอนาคต ที่แสดงถึงคุณค่าของภูมิปัญญาที่ยังคงอยู่ และสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงและบั่นทอนคุณค่าไปพร้อม ๆ กัน

ภูมิปัญญาที่นำเสนอผ่านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ส่วนภูมิปัญญาที่นำเสนอผ่านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะมีมากที่สุดนับตั้งแต่รายงานการศึกษาเรื่อง “แม่มูน: การกลับมาของคนหาปลา” โดย คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (๒๕๔๕) ที่นำเสนอระบบความรู้ชาวบ้านอย่างละเอียดเกี่ยวกับระบบลุ่มน้ำมูลตอนล่าง และระบบประมงพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศแต่ละแห่งและแต่ละฤดูกาล งานของประสิทธิ์ ฤทธิรงค์ และคณะ (๒๕๔๕) ถือว่าเป็นงานชิ้นสำคัญที่เปิดมิติของความรู้ของท้องถิ่นที่ไม่เพียงแต่เป็นระบบความรู้ที่ใช้ในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่าทุ่งป่าทามเท่านั้น หากแต่ได้สะท้อนความหลากหลายของความรู้พื้นถิ่น ที่ใช้และมีปฏิบัติการอย่างสอดคล้องสัมพันธ์กับภูมินิเวศของแต่ละแห่ง และงานของ ประสิทธิ์ ไชยชมพู่ และ ชีระดา นามโห เรื่อง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนริมแม่น้ำมูล กรณีศึกษา ชุมชนประมง อำเภอสะตึก จังหวัดบุรีรัมย์ และ บ้านเขว อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ (๒๕๔๕) เครือข่ายลุ่มน้ำจังหวัดสุรินทร์ เรื่อง คำบอกเล่าของคนลุ่มน้ำสุรินทร์ (๒๕๔๕) ที่บอกเล่าและถอดประสบการณ์การสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำจังหวัดสุรินทร์ระหว่างชุมชนตามสายน้ำของแม่น้ำชี ทับทัน ระเบิดและแม่น้ำมูลจำนวน ๑๒๐ ชุมชนหลังจากที่ชุมชนทั้งหมดได้ทำโครงการเสริมสร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรน้ำ และโครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล ได้จัดทำหนังสือ “ป่าทาม ป่าไทย” (๒๕๔๔) เนื้อหาทั้งหมดที่อยู่ในหนังสือเล่มนี้พยายามที่จะชี้ให้เห็นถึงอัตลักษณ์ของชาวอีสานตอนกลางที่มีชีวิตผูกพันและพึ่งพาทรัพยากรที่เป็ระบบนิเวศที่เรียกว่า ป่าทุ่งป่าทาม ตลอดจนนำเสนอแนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูวิถีชีวิตและป่าทามของคนในท้องถิ่น

นอกจากมุมมองในด้านสภาพแวดล้อมที่มุ่งไปที่ทรัพยากรธรรมชาติ การสำรวจความรู้ในเชิงภูมิปัญญาที่เป็นการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมก็มีให้พบได้เช่นงานวิจัยของสุนันทา วีระประดิษฐ์ (๒๕๔๑) เรื่อง “เรือนไทยโคราชในวิถีชีวิตของชาวอำเภอบัวชุม จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวบ้าน พบว่ามีลักษณะโครงสร้างการจัดสรรพื้นที่แบบเดียวกัน ทั้งการอยู่อาศัยพักผ่อนหรือประกอบอาชีพ โดยเกิดจากอิทธิพลความเชื่อระหว่างพุทธพราหมณ์และผีอันอาจเหนี่ยวนำชาติยังคงมีอิทธิพลสำคัญในการดำรงชีวิตของชุมชนเป็นอย่างมากเป็นภาพที่สะท้อนภูมิปัญญากับการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ยังมีการศึกษาการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาผสมผสานในระบบการศึกษาเพื่อสืบทอดให้คนรุ่นใหม่เข้าใจและใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมได้ในแบบทางเลือก ได้แก่งานวิจัยของรศ.มี ทองบุตร (๒๕๔๒) เรื่อง “การศึกษาการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ประกอบการเรียนการสอนวิชาสังคมศึกษาในโรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดกรมสามัญศึกษา จังหวัดสุรินทร์” โดยให้ครูผู้สอนวิชาสังคมศึกษานำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้สอนในรายวิชาที่สอน พบว่าส่วนใหญ่จะเลือกนำภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ และศาสนามาใช้และมีประโยชน์มาก และงานวิจัยของพันช. วิทย์ ปิ่นอ้อย (๒๕๔๓) เรื่อง “การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นงานหัตถกรรมพื้นบ้านการทำเม็ดประเทียมเงินของชุมชนบ้านสคอ สำหรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนสังกัดสำนักงานการศึกษาจังหวัดสุรินทร์” โดยการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นจากภูมิปัญญาท้องถิ่น การจัดกิจกรรมเชิงวัฒนธรรมประเพณีตามความเชื่อของชุมชน พบว่านักเรียนที่เรียนวิชานี้มีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนสูงกว่าเกณฑ์ที่กำหนด ตลอดจนมีพฤติกรรมการผลิตที่ใช้ประโยชน์ได้ โดยงานทั้งสองชิ้นหลังจะเป็นอีกประเด็นหนึ่งของการสืบทอด การค้นหา และฟื้นฟูที่ให้ความสำคัญกับเยาวชนเช่นเดียวกับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษเพียงแต่รูปแบบที่เปลี่ยนไปเป็นการถ่ายทอดผ่านระบบการศึกษาที่น่าจะต้องติดตามตรวจสอบความเป็นธรรมชาติของการเรียนรู้แต่เดิมที่ไม่ต้องสอบหาผลสัมฤทธิ์แต่เป็นเครื่องชี้วัดชีวิตที่แท้จริง

๒.๓ ผู้นำความคิด

ชุมชนอีสานได้ไม่ได้แตกต่างไปจากชุมชนอื่น ๆ ที่มีลักษณะของการเป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์ยาวนาน มีขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมประเพณี ภูมิปัญญาเป็นเบ้าหลอมสมาชิกในชุมชน และมีวิถีชีวิตการดำรงชีพที่แตกต่างได้ตลอดเวลากลายเป็นผู้นำโดยธรรมชาติผู้นำทางการเมือง การปกครองหรือมีอิทธิพลต่อขบวนการของพลังของชุมชนได้โดยบุคคลเหล่านี้จะมีลักษณะสำคัญที่ไม่ต่างกันมากในเรื่องของวัตรปฏิบัติ ระบบวิถีคิดเพื่อส่วนรวม ความสามารถในการนำ ดังเช่นจันทน์ ร่มเย็น (๒๕๔๐) ศึกษา “บทบาทของพระญาณวิเทศ (หลวงพ่อกุศลปริสุทโธ) กับการพัฒนาชุมชนในอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านชีวิตวัตรปฏิบัติและบทบาทที่เกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน พบว่า หลวงพ่อกุศลเป็นเกจิอาจารย์ที่ได้รับการเคารพนับถือ ศรัทธาอย่างกว้างขวางด้วยฐานของการปฏิบัติปฏิบัติชอบสมกับเพศสมณะ มีบุคลิกลักษณะที่ชัดเจน มั่นคง มีเมตตาต่อคนทุกระดับ สามารถนำประชาชนให้เกิดความร่วมมือในการพัฒนาชุมชนทั้งทางวัตถุและจิตใจมาโดยตลอด หรือเจ้าคณะจังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบันที่เน้นการนำเพื่อการพัฒนาจากการศึกษาของไพสิฐ ด้วงขาว (๒๕๔๑) เรื่อง “บทบาทพระสงฆ์ในการพัฒนาชนบทศึกษากรณีพระเทพสิมามาภรณ์กับการพัฒนาชนบทในจังหวัดนครราชสีมา” ในบทบาทของเจ้าคณะจังหวัดนครราชสีมาพบว่าพระเทพสิมามาภรณ์เน้นเป้าหมายการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้พึ่งตนเองได้ ด้วยการให้การศึกษา การกระตุ้นจิตสำนึก ใช้การประสานกับองค์กรต่าง ๆ ให้ร่วมกันดำเนินการพัฒนาด้วยปัจจัยการเข้าถึงคน การเข้าถึงงาน และการเข้าถึงแผนได้ และมีจุดเด่นของการพัฒนาคือการใช้ศาสนาปรับใช้ให้สอดคล้องกับงานและการไม่มีผลประโยชน์ส่วนตัว แต่มีจุดค้อยในผู้รับสนองงานขาด

การเชื่อมโยงเพื่อให้ได้ผลตามที่กำหนดเนื่องจากขาดความรู้และความเข้าใจในแนวคิด และยังขาดองค์กร
สงฆ์ที่ช่วยประสานงานพัฒนาต่อ และท้ายที่สุดของตัวอย่างการศึกษามานประเด็นนี้ คืองานของอัยยงค์
ชมดี (๒๕๔๖) ศึกษาประวัติและงานพัฒนาของหลวงพ่อดานหรือพระครูพิพิธประชานาถ วัดสามัคคี
บ้านท่าสว่าง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ผ่านข้อเขียนของนายแพทย์ประเวศ วะสี ว่า "ในการแก้ปัญหา
ของชนบทนั้น นำเอาเงินหรือเอาของไปให้โดยไม่พัฒนาให้เท่าไรๆ ก็แก้ปัญหาไม่ได้ นำคนพัฒนาแล้วถึง
ไม่มีเงินก็แก้ปัญหาได้ แต่ถ้าพัฒนาคนด้วย มีเงินด้วยก็แก้ปัญหาได้ดีขึ้น" โดยหลวงพ่อดานจะเป็นพระ
สงฆ์ในชนบทท่านหนึ่งที่เป็นผู้นำในการพัฒนา การฟื้นฟูพลังของชุมชนด้วยคำสอนและวิถีปฏิบัติทาง
พุทธศาสนาจนได้รับการขนานนามว่า "พระนักพัฒนา"

ผู้นำความคิดในอีสานใต้ที่เกี่ยวข้องกับพลังชุมชนนอกเหนือจากพระสงฆ์ที่มรการศึกษาข้างต้นก็
จะพบว่า มีทั้งที่เป็นบุคคลธรรมดาและคณะบุคคลที่มีบทบาทต่อชุมชน ได้แก่งานวิจัยของพิบูล กมลเพชร
(๒๕๔๒) เรื่อง "ปัจจัยที่มีผลต่อบทบาทของหมอสุมไพรพื้นบ้านในชมรมหมอสุมไพรพื้นบ้าน บ้านกุ
เขียว จังหวัดชัยภูมิ" ในบริบทของปัจจัยส่วนตัวบทบาทของหมอสุมไพรพื้นบ้าน ปัจจัยที่กำหนดบท
บาทและปัญหาอุปสรรคในการดำเนินบทบาทของหมอสุมไพรพื้นบ้านพบว่าส่วนใหญ่จะยึดถือเป็น
อาชีพด้วยความรู้ ที่ได้จากการบอกเล่าของผู้มีช่วงเวลากการเป็นหมอสุมไพรมานานกว่า ๓๐ ปี มีบทบาท
ทางจิตวิทยาสูง เป็นแบบอย่างทางกิจกรรมศาสนาและประเพณี แต่มีปัญหาด้านการรับรองที่เป็นทางการ
การสนับสนุนจากผู้นำชุมชน และปัญหาที่จริยธรรมของหมอสุมไพรพื้นบ้านเอง และงานวิจัยของดุติดา
กระวานปีด (๒๕๔๓) ศึกษา "บทบาทในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติของพระสงฆ์ในจังหวัด
นครราชสีมา" โดยศึกษาบทบาทของเจ้าอาวาสวัดในบทบาทในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมพบว่า มีระดับปาน
กลางและมีกิจกรรมหลักคือ การปลูกป่า การดูแลรักษาความสะอาดแม่น้ำและวัดบริเวณวัดให้ร่มรื่น แต่จะ
มีบทบาทสูงในด้านการอบรมสั่งสอนประชาชนในด้านการอนุรักษ์โดยใช้คำสอนหมวดธรรมคุ้มครอง
โลก มรรค ๘ แต่ควรมีการถวญความรู้พระสงฆ์ในเรื่องการอนุรักษ์เพื่อถ่ายทอดอบรมต่อประชาชนต่อไป
ทั้งก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมกันระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

๒.๔ องค์กรประชาชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

เมื่อกล่าวถึงประเด็นองค์กรประชาชนและองค์กรปกครองท้องถิ่นพื้นที่เขตอีสานใต้ก็เป็นพื้นที่ที่
หอมหวานสำหรับนักวิจัยในการเข้ามาศึกษาแสวงหาความรู้ความจริงผ่านกระบวนการวิจัยในมิติต่าง ๆ
ทั้งภาพของการมีส่วนร่วมในรูปแบบต่าง ๆ ของประชาชนหรือชุมชน การบริหารจัดการองค์กร หรือการ
แสวงหาความร่วมมือเป็นเครือข่าย

งานวิจัยเกี่ยวกับองค์กรประชาชนและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นผ่านการมีส่วนร่วมของประชา
ชนหรือชุมชน มีผลการค้นพบที่น่าสนใจแต่เริ่มมีความซ้ำกันมากขึ้น จะพบได้จากงานวิจัยของเมตต์ เมตต์
การุณจิต (๒๕๔๑) ศึกษา "การมีส่วนร่วมในการบริหาร โรงเรียนของคณะกรรมการศึกษาประจำโรงเรียน
เทศบาลในจังหวัดนครราชสีมา" ในด้านการมีส่วนร่วมและปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมในการ

บริหารโรงเรียนของคณะกรรมการศึกษาที่เป็นประชาชนในพื้นที่พบว่าส่วนใหญ่มีส่วนร่วมในการประสานงานโดยมีปัจจัยส่งเสริมคือบริบทที่ผูกพันกับโรงเรียนและตัวโรงเรียนเอง และปัจจัยที่เป็นอุปสรรคคือ เวลา พื้นที่ที่อยู่และภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียน ซึ่งพบได้ในทำนองเดียวกับผลการศึกษาของนิคม สุวรรณทา (๒๕๔๒) ศึกษา “ความต้องการมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานของสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลในจังหวัดนครราชสีมา” ในเรื่องระดับความต้องการและปัจจัยที่มีผลต่อระดับความต้องการพบว่ามีความต้องการในระดับปานกลาง แต่แตกต่างกันในระดับกิจกรรมย่อยทั้งวิชาการ กิจกรรมนักเรียน บุคลากรและงานธุรการจึงควรกำหนดกิจกรรมที่ให้เกิดการมีส่วนร่วมที่สอดคล้องและมีความเป็นไปได้ โดยเรื่องของบทบาทการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีเป็นบทบาทที่สนใจมากที่สุด

การมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีการศึกษานอกเหนือจากการเข้าร่วมกับสถานศึกษาเช่นกิจกรรมของชุมชน การแก้ปัญหาชุมชนพบได้จากงานของสมภพ อาจชนะศึก (๒๕๔๑) เรื่อง “การยอมรับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาระบบราชการของบุคลากรภาครัฐ: กรณีศึกษาในกรมการบริการโรงพยาบาลศูนย์ โรงพยาบาลทั่วไป ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ในเรื่องของการยอมรับการมีส่วนร่วมของประชาชนในความคิดของกรมการบริการโรงพยาบาล พบว่า มีการยอมรับการมีส่วนร่วมของประชาชนไม่มากนัก โดยมีปัจจัยสำคัญคือ ทัศนคติ ความรู้และการได้รับข่าวสารจึงควรเน้นการเสริมสร้างทัศนคติและเพิ่มพูนความรู้เรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน แก่กรมการบริการโรงพยาบาลเพื่อหาแนวทางการร่วมมือกันพัฒนาระหว่างภาครัฐและประชาชนต่อไป และกิจกรรมการมีส่วนร่วมต่อชุมชนในงานวิจัยของวราณี วัชรเสวี (๒๕๔๔) เรื่อง “การมีส่วนร่วมของประชาชนในเขตเมืองที่มีต่อโครงการเมืองน่าอยู่ของเทศบาลนครนครราชสีมา” เพื่อรับรู้ปัจจัยด้านประชาชนและการมีส่วนร่วมต่อการดำเนินโครงการ ผลการศึกษาพบว่าประชาชนมีความรับรู้ในปัญหาสิ่งแวดล้อมไม่มากนักมีส่วนร่วมในการใช้บริการเป็นหลักและควรประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนเข้าร่วมในกิจกรรมการรับรู้ แก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วยประชาชนเองหรืองานแสวงหาแนวทางแก้ไขปัญหที่เป็นงานวิจัยของณัฐพล อัครวิเศษศิริกุล (๒๕๔๔) เรื่อง “กระบวนการแก้ไขปัญหที่อยู่อาศัยคือชุมชนริมทางรถไฟจังหวัดนครราชสีมา : กรณีศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนไบลีย์ หลังจวนผู้ว่า” โดยเป็นชุมชนที่ถูกรุกที่ดินการรถไฟแห่งประเทศไทย จึงใช้แนวทางการร่วมกันแก้ไขปัญหโดยชุมชนเองและหน่วยงานภายนอก พบว่าแนวทางการแก้ปัญหาโดยชุมชนด้วยการมีส่วนร่วมในทุกๆ ด้าน ทุก ๆ ระดับ และทุก ๆ กิจกรรมจะเสริมศักยภาพให้กับชุมชนที่จะบรรเทาการแก้ปัญหาได้ในที่สุด

นอกจากนี้ยังมีงานของศึกษาในประเด็นการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนซึ่งถือเป็นความรู้และความสามารถของท้องถิ่นเช่นกัน ได้แก่ งานของ ประเทือง จินตสกุล และคณะ(๒๕๔๔) การศึกษาพันธุ์พืชพื้นเมือง องค์ความรู้ชุมชนและนวัตกรรมผลิตภัณฑ์พื้นเมือง ตำบลปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา เทิดศักดิ์ แก้วลมกระโทก เรื่อง ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในการบริหารจัดการเขตกันชนเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ป่าเขาเขียว จังหวัดชัยภูมิ (วิทยานิพนธ์ปี ๒๕๔๕) นริศร์ พงษ์ ชำนาญบริรักษ์ เรื่อง พฤติกรรมการอนุรักษ์ป่าของราษฎรรอบแนวเขตป่าชุมชนป่าเขาหวาง ตำบลวัง

ตะเฒ่า อำเภอหนองบัวระเหว จังหวัดชัยภูมิ (วิทยานิพนธ์ปี ๒๕๔๕) และ ชีรวัฒน์ กมลรัตน์ เรื่อง การศึกษากระบวนการฟื้นฟูป่าไม้และผลกระทบบริเวณเขาแผงม้า อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา โดยทุกชิ้นมุ่งเสนอให้เห็นการอนุรักษ์ป่า พืชพันธุ์และสัตว์ป่าจะยังขึ้นต้องอาศัยความร่วมมือและภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์

งานศึกษาเกี่ยวกับ การมีส่วนร่วมในการพัฒนาท้องถิ่นอีสานตอนใต้มีพอสมควรและทุกเรื่องเน้น การศึกษาในประเด็นการสร้างเสริมความเข้มแข็งและการหาแนวทางการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองขององค์กรชุมชน และการพัฒนาศักยภาพขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น รวมทั้งมีงานวิจัยบางเรื่องที่ทำให้ความสนใจเกี่ยวกับบทบาทของผู้หญิงในการงานพัฒนา งานของ กนกวรรณ วัชรจิระโรจน์(๒๕๔๕) การศึกษาความเข้มแข็งของชุมชนในการพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งประเด็นว่าวัฒนธรรมชุมชนเชิงคุณค่าของการอยู่ร่วมกันได้แก่ความเห็นอกเห็นใจและความเกื้อกูลกันในชุมชนเป็นเหมือนฟางเพียงที่สำคัญยิ่ง ในกระบวนการพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองทางสุขภาพ อย่างไรก็ตามเนื่องจากวัฒนธรรมดังกล่าวได้เสื่อมคลายลงไปมาก จึงจำเป็นต้องมีกระบวนการรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่จากความร่วมมือกันหลายฝ่าย งานของ ชูติมา ก่อเมืองน้อย (๒๕๔๕) สภาพและปัญหาการบริหารงานของคณะกรรมการบริหารองค์กรบริหารส่วนท้องถิ่น: กรณีศึกษาอำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ งานของ คณะทำงานกลุ่มศึกษาธุรกิจชุมชน คณะกรรมการเสริมสร้างความเข้มแข็งเครือข่ายองค์กรชุมชน จังหวัดสุรินทร์(๒๕๔๕) โครงการพัฒนาองค์ความรู้เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งองค์กรประชาชน จังหวัดสุรินทร์ วิเคราะห์ว่าแนวทางการในการเพิ่มการพึ่งตนเองของชุมชนคือ การระดมองค์ความรู้ทั้งการรวบรวมและรื้อฟื้นวัฒนธรรมท้องถิ่นขึ้นมาใหม่ขึ้นจะเป็นปัจจัยเอื้อต่อการผลิตและการเสริมศักยภาพและความเข้มแข็งของเศรษฐกิจครัวเรือน เช่น ความรู้เกี่ยวกับการผลิตงานหัตถกรรม เช่น ทอผ้า จักสาน และ การแปรรูปอาหาร เป็นต้น

๒.๕ การมีส่วนร่วมของชุมชนและบทบาทผู้หญิงในกระบวนการพัฒนา

ในมิติของการเรียนรู้เกี่ยวกับผู้หญิงผ่านกระบวนการขององค์กรประชาชนหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นจะพบจากงานสองชิ้นสุดท้ายที่เป็นงานการถอดบทเรียนและสรุปประสบการณ์ของรวมทั้งงานที่เน้นให้เห็นบทบาทของผู้หญิงทางเศรษฐกิจและการเมืองในยุคเปิดกว้างให้ผู้หญิงได้นำเสนอตัวตนในบริบททางการเมืองและการพัฒนา ได้แก่ งานของคณะทำงานผู้นำหญิงชาวบ้าน จังหวัดสุรินทร์ (๒๕๔๕) เรื่อง สรุปบทเรียนบทบาทผู้นำหญิงชาวบ้านในการเมืองท้องถิ่นจังหวัดสุรินทร์ และ บริสุทธิ์ ไชยทอง (๒๕๔๓) ความต้องการในงานส่งเสริมเกษตรกรรมของสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรในจังหวัดสุรินทร์ งานทั้งสองชิ้นได้นำเสนอภาพลักษณ์ใหม่ของผู้หญิงอีสาน ภายใต้บริบทสังคมทันสมัยที่นอกจากจะต้องแบกรับภาระทั้งที่เป็นงานบ้านและงานนอกบ้านแล้วผู้หญิงยังมีบทบาทในการฐานะฟันเฟืองในกระบวนการเคลื่อนไหวของภาคประชาชน ภาพเดิมของผู้หญิงที่อยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือนและความคิดที่ว่าการเมืองเป็นเรื่องของผู้ชายได้ค่อยๆจางลงไป

ศักยภาพการบริหารจัดการขององค์กรปกครองท้องถิ่นก็ได้รับความสนใจนำมาศึกษาเช่นกัน ได้แก่นงานวิจัยของประพันธ์ วรรณบวร (๒๕๔๓) ศึกษา “การมีส่วนร่วมของสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลในการดำเนินงานองค์การบริหารส่วนตำบล: กรณีศึกษาจังหวัดนครราชสีมา” ในด้านบริบทของสมาชิก ระดับการมีส่วนร่วมและปัจจัยหลักที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมตลอดจนปัญหาอุปสรรค ในการเข้าไปมีส่วนร่วมในการดำเนินงานของ อบต. พบว่า สมาชิกส่วนใหญ่มีคุณลักษณะที่ดีต่อการมีส่วนร่วม มีระดับการเข้ามามีส่วนร่วมมากโดยขึ้นอยู่กับอายุ อาชีพ ประสบการณ์ ความรู้ ผลประโยชน์และอุดมการณ์ แต่ปัญหาหลักคือการขาดความรู้ความเข้าใจในอำนาจหน้าที่ที่แท้จริง และงานของภาวนา สิปาย (๒๕๔๔) เรื่อง “ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของผู้นำชุมชนในเขตเทศบาลนครและในเขตเทศบาลเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” โดยการศึกษาความรู้ความเข้าใจเปรียบเทียบระหว่างผู้นำชุมชนในกลุ่มเทศบาลต่างกัน พบว่าผู้นำชุมชนมีความรู้ความเข้าใจในระดับที่ดี แต่แตกต่างกัน มีความต้องการในการจัดอบรมให้ความรู้ที่เกี่ยวข้อง การพัฒนาประสิทธิภาพผู้นำชุมชน การจัดเวทีชาวบ้านเรื่องการทุจริตเลือกตั้ง และการสนับสนุนงบประมาณให้ผู้นำชุมชนที่ขยายภาพของบริบทขององค์กรประชาชนในชุมชน หรือองค์กรปกครองท้องถิ่นที่เป็นตัวอย่างที่ควรศึกษาต่อไปได้

การศึกษาที่เกี่ยวกับแนวทางหรือเทคนิคที่สามารถใช้เพื่อเสริมพลังการรวมกลุ่มกันของชุมชนเป็นงานที่น่าสนใจในการแสวงหาทางเลือกเพื่อการส่งเสริมของนักวิจัยหรือผู้นำที่มีหน้าที่รับผิดชอบ ได้แก่นงานของจิตติมา อินทะท่ามา (๒๕๔๒) ศึกษา “การพัฒนาการเรียนรู้ของคณะกรรมการชุมชนในการจัดการสิ่งแวดล้อมเมืองโดยใช้กระบวนการ AIC: กรณีศึกษาชุมชนในเขตเทศบาลนครนครราชสีมา” โดยเน้นการใช้เทคนิค AIC พัฒนารูปแบบในการเรียนรู้ให้กรรมการชุมชนพบว่า เป็นเทคนิคที่ใช้ได้ผลต่อการเพิ่มกระบวนการเรียนรู้ ประกอบกับงานของฉวีล ตรีวรปรัชญ์ (๒๕๔๓) ศึกษา “การพัฒนาศักยภาพการบริหารของชุมชนโดยวิธีการประชุมระดมความคิดเพื่อสร้างอนาคตร่วมกัน (FSC) ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน : กรณีศึกษาถึงอำเภอเมืองยาง จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านความเหมาะสมของเทคนิค การเปรียบเทียบศักยภาพชุมชนผ่านการศึกษาไปที่ตัวผู้นำชุมชนบทบาทและตำแหน่งต่าง ๆ กัน พบว่าเทคนิค FSC. เหมาะสมสำหรับการพัฒนาศักยภาพชุมชนทั้งองค์กรชุมชนเองและตัวชุมชน ซึ่งงานทั้งสองน่าจะเป็นตัวอย่างที่ดีให้กับการศึกษาเทคนิคที่จะนำความรู้ กระตุ้นชุมชนในอีกทางหนึ่ง

บทบาทของสื่อกำลังมีอิทธิพลต่อสภาพความเป็นไปของชุมชนทั้งการนำเข้าความรู้ข่าวสาร ข้อเท็จจริง ตลอดจนการโฆษณาชวนเชื่อ ประเด็นของสื่อท้องถิ่น สื่อภาคประชาชนที่มุ่งไปในการสร้างการมีส่วนร่วมผ่านองค์กรประชาชนหรือผ่านระบบกฎหมายขององค์กรปกครองท้องถิ่น จึงเป็นอีกเรื่องที่ศึกษาได้ โดยจะพบได้จากตัวอย่างงานของทิวพร แสนเมืองจีน (๒๕๔๓) เรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมของประชาชนโดยผ่านรายการวิทยุชุมชน สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยจังหวัดนครราชสีมา” ในโครงการวิทยุชุมชนที่มีคณะกรรมการวิทยุชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบพบว่าคณะกรรมการมีปัญหาในการดำเนินงานเป็นอย่างมากเพราะว่ามีกรรมการ ๒ ชุด และไม่ได้อำนาจจากประชาชนโดยตรง ขาดความเป็น

อิสระ แต่ประชาชนได้รับประโยชน์อย่างแท้จริงทั้งการดำเนินชีวิต ข้าราชการ การแสดงความคิดเห็นและการร้องทุกข์ และการนำเสนอของกลุ่มสตรีนทร์เสวนา (๒๕๔๖) นำเสนอบทบาทของสื่อท้องถิ่นในเรื่อง "วิทยุท้องถิ่นสตรีนทร์เสวนา" ให้เห็นภาพความเคลื่อนไหวของสื่อวิทยุท้องถิ่นที่สนับสนุนให้ประชาชนมีโอกาสได้เข้ามีส่วนร่วมในการจัดการและดำเนินการสถานีวิชิตชุมชนในลักษณะของการเข้าไปตั้งสถานีชุมชนต่างๆ เช่น ปัจจัยสำคัญของการส่งเสริมการสื่อสารความเข้าใจร่วมกันของชุมชน

ท้ายที่สุดของประเด็นองค์กรประชาชนที่ค้นพบในมุมมองด้านการแสวงหาความร่วมมือขององค์กรประชาชน โดยเฉพาะธุรกิจเอกชนที่เป็นปัจจัยที่ต้องพิจารณาประกอบเพราะผลของการร่วมมือย่อมมีอิทธิพลต่อระบบชุมชนได้เป็นอย่างมาก ดังจะเห็นทิศทางได้จากงานวิจัยของกักร ศรีน้อย(๒๕๔๒) เรื่อง รูปแบบความร่วมมือของภาคเอกชนกับภาครัฐในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์: กรณีศึกษา ธุรกิจโรงแรมในจังหวัดนครราชสีมา" ในด้านสภาพทั่วไปของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในจังหวัดนครราชสีมา ความคิดเห็น ข้อเสนอแนะขององค์กรภาคเอกชนเพื่อการร่วมมือในการพัฒนาร่วมกัน และให้ได้รูปแบบความร่วมมือที่เหมาะสม ผลการศึกษาพบว่าสภาพการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ที่จัดโดยธุรกิจโรงแรมจะเน้นความเป็นธรรมชาติ เห็นว่าระดับการร่วมมือกันยังมีน้อย ควรให้ประชาชน เข้ามีส่วนร่วมด้วย เป็นไตรภาคีในการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของชุมชนและจังหวัด เพื่อความยั่งยืนและส่งผลกระทบต่อประชาชนเองด้วย

๒.๖ ป่าชุมชน

การสำรวจความรู้จากรายงานการศึกษา การวิจัยเกี่ยวกับป่าชุมชนมีค่อนข้างมาก แต่ต่างมิติกันออกไป ทั้งมิติของศักยภาพป่าและชุมชน การ ใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์และการจัดการศึกษา

ศักยภาพป่าและชุมชน

โครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล จัดทำหนังสือ "ป่าทาม ป่าไทย" (๒๕๔๔) รวบรวมงานการศึกษาเกี่ยวกับป่าชุ่มน้ำที่ศึกษาโดยนักวิชาการด้านภูมิศาสตร์ นักวิชาการป่าไม้ และนักพัฒนาเอกชน พยายามที่จะบอกว่า ป่าทามคือฐานทรัพยากรที่สำคัญในการสร้างความเป็นตัวตนของคนจนลุ่มน้ำมูลตอนกลาง เพราะมันคือฐานทรัพยากรที่สำคัญที่สุดสำหรับเศรษฐกิจแบบยังชีพ และส่วนหนึ่งคือเศรษฐกิจแบบค้าขาย และการสูญหายไปของป่าทามอันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อนราษีไศลได้ทำลายฐานทรัพยากรของคนจนอย่างไร

งานศึกษาสภาพแวดล้อม ระบบนิเวศ ชุมชน และการใช้ประโยชน์จากป่าชุ่มน้ำของประสิทธิ์ ฤกษ์รัตน์ และคณะ(๒๕๔๕) ถือว่าเป็นงานชิ้นสำคัญที่เปิดมิติของความรู้ของท้องถิ่นที่ไม่เพียงแต่เป็นระบบความรู้ที่ใช้ในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่าชุ่มน้ำเท่านั้น หากแต่ได้สะท้อนความหลากหลายของความรู้พื้นถิ่น ที่ใช้และมีปฏิบัติการอย่างสอดคล้องสัมพันธ์กับภูมิโนเวศของแต่ละแห่ง พร้อมทั้งนำเสนอให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการวิเคราะห์ วิจัยว่ามีอยู่และเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและตลอดเวลา หากแต่เป็นระเบียบวิธีวิจัยในมิติของชุมชนท้องถิ่นเอง โดยพิจารณาจากระบบความรู้ท้องถิ่นที่คนในชุมชนสามารถอธิบายลักษณะพันธุ์พืชและสัตว์ พร้อมกับจัดหมวดหมู่ได้อย่างเป็นระบบ การสร้างและใช้ค่า

เรียกลักษณะภูมิประเทศที่สัมพันธ์กับลำน้ำและสภาพป่าทุ่งป่าทามไม่ว่าจะเป็น กุด ช่อง เลิง ซอม นาม ฯลฯ แสดงถึงความช่างสังเกตและความละเอียดลออในความคิดที่จะจำแนกและประมวลความรู้ในระบบของท้องถิ่นได้อย่างดี

การอนุรักษ์ และการจัดการศึกษา

เสาวลักษณ์ กุศลทรามาส (๒๕๔๓) ศึกษาเรื่อง “กลวิธีการสร้างจิตสำนึกและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าชุมชน: กรณีศึกษาย่านท่าวังไทร ตำบลวังหมี อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา” พบว่ากลวิธีการสร้างจิตสำนึกได้แก่ การตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนพร้อมมาตรการ การใช้วัฒนธรรม ความเชื่อและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่า โดยผ่านกระบวนการสร้างความรู้ในการพึ่งพาป่าของชุมชนต้องมีการร่วมกันปกป้องป่า มีผู้นำที่เข้มแข็ง มีหน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบเข้าไปมีบทบาทสำคัญและมีกลไกภาคประชาชนภายในหมู่บ้านที่จะก่อให้เกิดความรู้ในการจัดการป่าด้วยการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นสำคัญ

นริศรพงษ์ ชำนาญวิริรักษ์ (๒๕๔๔) ศึกษา “พฤติกรรมการอนุรักษ์ป่าไม้ของราษฎรรอบแนวเขตป่าชุมชนป่าเขาวง ตำบลวังตะเฒ่า อ.หนองบัวระเหว จังหวัดชัยภูมิ ในด้านลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม ทักษะ ความเชื่อ พฤติกรรม ปัญหาและปัจจัยที่เกี่ยวข้องต่อการอนุรักษ์ป่า แต่มีปัญหาสำคัญด้านการลักลอบเก็บของป่า การขาดงบประมาณพัฒนาและอนุรักษ์ป่า การขาดการจัดมาตรการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน และมีปัจจัยด้านความรู้ที่มีผลต่อการอนุรักษ์ป่าของประชาชน

ไพโรตปราน พรหมทรัพย์ (๒๕๔๑) ศึกษาเรื่อง “การสร้างหลักสูตรฝึกอบรมสิ่งแวดล้อมศึกษาเรื่องป่าชุมชนสำหรับเกษตรกรจังหวัดสุรินทร์” โดยศึกษาเกษตรกรตำบลนาสาม อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ พบว่าเกษตรกรผู้เข้ารับการฝึกอบรม เห็นว่าหลักสูตรสิ่งแวดล้อมศึกษาเหมาะสมได้รับประโยชน์และเกิดความรู้เป็นอย่างดี

การจัดการป่าชุมชน

ประจัน คาวังป่า (๒๕๔๔) ศึกษา “การมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการป่าชุมชนในเขตพื้นที่ปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคม การดำเนินงานและการให้ความรู้ ของหน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบร่วมกับประชาชน การมีส่วนร่วมในการจัดการป่าของประชาชน พบว่า การจัดการป่าชุมชนส่วนใหญ่เป็นการรักษาสภาพป่าเดิม มีคณะกรรมการบริหารจัดการ ชาวบ้านมีความรู้ในการจัดการป่าในระดับมาก แต่ขาดการสนับสนุนจากภาครัฐ และมีความแตกต่างกันในกิจกรรมในการจัดการป่าชุมชนในด้านการวางแผน การดำเนินงาน การดูแลรักษา และการใช้ประโยชน์

ประภาพร ศรีหาพรหม (๒๕๔๔) ศึกษา เรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมในกิจกรรมสาธารณะ หญิงชายกับการจัดการป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่าผู้หญิงจะมีบทบาทหลักด้านการรับผิดชอบเลี้ยงดูครอบครัวไม่มีบทบาทที่แสดงออกได้จริงในเรื่องสาธารณะและการจัดการป่าชุมชน แสดงประเด็น

การตีบทอดทางวัฒนธรรมว่าหญิงต้องมีหน้าที่ในบ้าน ควรจะต้องส่งเสริมบทบาทผู้หญิงในการสร้างความเสมอภาคในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ หรือการอยู่ร่วมกันในด้านต่าง ๆ และพบว่าในการสภาพต่าง ๆ ของชุมชนอีสานจะให้ความสำคัญกับระบบเครือญาติที่อาจจะส่งเสริมให้ผู้ชายและผู้หญิงมีโอกาสในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนที่เอื้อต่อกันได้ เพราะวาระระบบความสัมพันธ์ของชายหญิงในอีสานส่วนใหญ่ไม่คงรูป สามารถปรับเปลี่ยนได้

นอกจากนี้งานศึกษาก็ได้ชี้ให้เห็นว่าความรู้ในการจัดการทรัพยากรไม่ว่าจะเป็นน้ำ ที่ดิน ป่าทุ่งป่าทาม ฯลฯ นั้นมิได้เป็นความรู้ที่แยกออกอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดจากความรู้ชุดอื่นๆ เพราะระบบความรู้เกี่ยวกับพืชพันธุ์นานาชนิดในป่าทุ่งป่าทาม ยังสัมพันธ์กับความรู้เรื่องการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน สรรพคุณของสมุนไพรที่ชาวบ้านคุ้นชินและใช้อยู่ในชีวิตประจำวัน อีกทั้งยังต้องเรียนรู้ธรรมชาติหรือลักษณะเฉพาะของพันธุ์ไม้ที่มีประโยชน์อื่นๆ ต่อระบบนิเวศ ที่มากกว่าคุณค่าในตัวมันเอง เช่น การบุกเบิกป่าทามใหม่เพื่อใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูก ก็จะเลือกพื้นที่ที่มีฝายน้ำ หัวลิง เสียว ฯลฯ ขึ้น เพราะพืชเหล่านี้สามารถฟื้นกลับทั้งขนาดและจำนวนอย่างรวดเร็ว ทำให้คงสภาพของระบบนิเวศป่าทามแบบเดิมได้ภายใน ๒-๓ ปี หรือพืชน้ำบางชนิด เช่น ผักเพ็ชร์ สามารถปกป้องสัตว์น้ำให้อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์แบบธรรมชาติได้ เพราะผักเพ็ชร์มีลักษณะเป็นพุ่มหนามใหญ่ คลุมผิวน้ำไว้ อุปกรณ์จับปลาที่เน้นการจัดให้ได้ปริมาณปลาจำนวนมากๆ เช่น แห ก็ไม่สามารถที่จะจับได้ การแพร่พันธุ์ปลาในระบบนิเวศป่าทามจึงมีความสมดุล นอกจากประเด็นของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคน สัตว์ พืช และพื้นที่ป่าแล้ว

งานของประสิทธิ์ คุญรัตน์และคณะ ยังได้ชี้ให้เห็นมิติของการเข้าไปแทรกแซงชุมชนโดยรัฐและทุน โดยข้อมูลบางส่วนชี้ให้เห็นพลวัตของการใช้ประโยชน์จากลำน้ำมูลและที่ป่าทุ่งป่าทาม ว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากเมื่อกระแสทุนใหม่กระหน่ำเข้ามา สิ่งปรากฏชัดเจนที่สุด คือ รถไถนา อันเป็นเครื่องมือสำหรับการแปรเปลี่ยนข้าว จากการเป็นเพียงอาหารหลักของชุมชนให้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชนชนบท ได้เข้ามาช่วยเพิ่มศักยภาพในการขุดพืชพันธุ์ที่มีความสำคัญต่อระบบนิเวศที่กล่าวมาข้างต้นอย่างถอนรากถอนโคน การฟื้นคืนด้วยวิถีธรรมชาติแบบเดิมเริ่มหายไป พร้อมๆ กับการหายไปของพื้นที่ป่าทุ่งป่าทามอีกในหลาย ๆ แห่ง

๒.๑ การจัดการลุ่มน้ำ

พื้นที่อีสานใต้ในขอบเขตทั้ง ๖ จังหวัดที่ทำศึกษาจะมีแกนร่วมของวิถีชีวิตชุมชนอยู่ที่ลุ่มน้ำมูลตั้งแต่นครราชสีมาจนถึงอุบลราชธานี ภาพรวมของสิ่งที่ค้นพบภายใต้ประเด็นของการจัดการลุ่มน้ำมูลหรือข้อมูลความรู้เกี่ยวกับลุ่มน้ำมูล ที่รวมไปถึงคันน้ำ เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิงหรือลำน้ำอื่น ๆ ป่าทุ่งป่าทามบริเวณลุ่มน้ำทั้งในรูปของงานวิจัย บทความ และเอกสารวิชาการอื่นๆ ที่ศึกษาโดยสถาบันวิชาการต่างๆ ทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่นมีมากพอสมควร และค่อนข้างมีความแตกต่างหลากหลายในเชิงประเด็นปัญหาการศึกษา แนวคิด มุมมอง เนื้อหา ระเบียบวิธีการศึกษา ข้อค้นพบ ตลอดจนการชี้ประเด็นที่เป็นนัยเชิงนโยบายต่อการพัฒนา และการบริหารจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำมูล การ

สำรวจองค์ความรู้เกี่ยวกับกลุ่มน้ำมูลย้อนหลังทำให้ทราบถึงองค์ความรู้เกี่ยวกับกลุ่มน้ำมูลซึ่งจะเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาวิจัยของผู้ที่เกี่ยวข้อง ผู้สนใจโดยทั่วไป และผู้ที่ปฏิบัติงานในพื้นที่กลุ่มน้ำมูลต่อไป การศึกษาครั้งนี้พยายามจะจัดกลุ่มความรู้ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

เชื่อกับชุมชน

เชื่อกับกลุ่มน้ำมูลเป็นประเด็นที่โดดเด่น เป็นสถานการณ์ที่ก่อให้เกิดการเสื่อมถอยของพลังชุมชน การแปรเปลี่ยนพลังชุมชน วิถีชีวิตชุมชนเป็นประเด็นระดับชาติถึงความขัดแย้ง การพัฒนา การอนุรักษ์สิทธิชุมชน การศึกษาชุมชนอีสานได้จะละเลยประเด็นปัญหาเชื่อกันไปไม่ได้ เพราะทั้งจากผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างยาวนานต่อเนื่อง และความเป็นไปต่อระบบวิถีชีวิตชุมชนทั้งชนบทและในเมือง สิ่งที่เกิดขึ้นในประเด็นนี้ประกอบด้วยงานวิจัยของทั้งนักวิจัย คณะ องค์กรวิจัย หน่วยงานรัฐ องค์กรภาคเอกชนดังประมวลได้ คืองานวิจัยของมหาวิทยาลัยขอนแก่น การศึกษา “เรื่องการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคม ของประชาชนที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย โครงการ โรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล” ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม โดยติดตามความเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องด้านเศรษฐกิจและสังคมจากประชากรกลุ่มเดียวกัน ในปี พ.ศ.๒๕๓๖ และปี พ.ศ. ๒๕๓๘ - ๒๕๔๑ ในพื้นที่ศึกษาทั้งหมด ๑ หมู่บ้าน เพื่อประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ และสังคม ของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยเนื่องจากโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาที่สำคัญพบว่าชาวบ้านมีอาชีพหลักคือการทำนา มีเพียงจำนวนไม่ถึงร้อยละ ๑ ที่มีอาชีพประมง รายได้จากการทำประมงลดลงมากหลังมีเขื่อน อย่างไรก็ตามชาวบ้านส่วนมากมีทัศนคติต่อเขื่อนและพอใจโครงการเพราะทำให้มีไฟฟ้าใช้ มีการคมนาคมที่สะดวกขึ้น ได้รับค่าชดเชยสร้างบ้าน มีเขื่อนแล้วทำให้รัฐมีรายได้ มีรายได้จากการจับกุ้งที่ปล่อยโดย กฟผ. และอยากให้รัฐปล่อยปลามากขึ้น มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่พอใจเขื่อนเพราะหาปลาได้น้อยลงซึ่งร้อยละของความไม่พอใจจะเพิ่มขึ้นในแต่ละปีที่สำรวจ เพราะรู้สึกถึงค่าชดเชยที่ไม่ยุติธรรม จากการเกิดน้ำท่วมที่ทำกิน ต้องย้ายบ้าน เขื่อนทำลายธรรมชาติทำให้เกิดความยากลำบากในการหากิน มีหนี้สินจากการกู้ยืมมาสร้างบ้าน มีค่าใช้จ่ายสูงขึ้น ชาวบ้านเห็นแก่ตัวมากขึ้น ไม่สามารถเพาะปลูกหน้าแล้งริมมูลได้

งานวิจัยที่สอดคล้องกับข้อค้นพบข้างต้นอีกส่วน คือ งานการศึกษาของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ในเรื่อง “การติดตามสภาพเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิต สำหรับราษฎรและชุมชนในเขตกลุ่มน้ำมูลตอนล่าง” (๒๕๔๓) ผลการศึกษามีความใกล้เคียงกับ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เพราะประเด็นและวิธีการศึกษาลักษณะคล้ายกัน เพียงแต่ศึกษาระหว่างการทดลองเปิดประตูระบายน้ำเท่านั้น และ ไม่ได้ศึกษาเรื่องพลังงานไฟฟ้าเช่นกัน วัตถุประสงค์เพื่อติดตามการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมและประเมินศักยภาพของทรัพยากรต่างๆที่มีอยู่ในชุมชนก่อน และหลังการสร้างเขื่อนปากมูลและจัดทำฐานข้อมูลและแผนปฏิบัติการพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร วิธีการศึกษาเป็นแบบสำรวจสำมะโนประชากรจากรายการที่ได้รับเงินค่าชดเชยการสูญเสียรายได้

ประมาณจำนวน ๖,๑๖๐ ครัวเรือน และครัวเรือนเปรียบเทียบอีกจำนวน 900 ครัวเรือน ประเด็นการศึกษาเน้นด้านรายได้ที่มาจากภาคเกษตรและประมง ซึ่งพบว่ารายได้จากการทำประมงเพิ่มขึ้นหลังเปิดประตูละบายน้ำ นอกจากนี้พบว่า ชาวบ้านส่วนมากมีทัศนคติที่ดีต่อเขื่อน และมีความพอใจในเขื่อนเช่นเดียวกับผลการศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่น

ในทางตรงกันข้ามข้อค้นพบที่ได้แจ้งผลการวิจัยทั้งสองโดยการศึกษาของคณะนักวิจัยไทบ้าน สมาชิกชาคนจน กรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (๒๕๔๕) เรื่อง “แม่มน การกลับมาของคนหาปลา” ที่นำเสนอว่าระบบนิเวศลุ่มน้ำมูลเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญที่สุดของการสร้างชุมชน การสร้างเขื่อนปากมูลได้ทำลายระบบนิเวศในแม่น้ำมูลและทำให้เกิดผลกระทบเชิงลบต่อการทำมาหากิน ปัญหาสังคมวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับทรัพยากรปลา แก่งหิน และพืชพรรณริมน้ำมูล นำมาซึ่งความขัดแย้งทางการเมืองอันยาวนาน การเปิดประตูละบายน้ำเขื่อนปากมูลทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านพื้นถิ่นกลับมาอีกครั้ง โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจและสังคมที่สัมพันธ์กับการคืนกลับมาของปลาจากแม่น้ำโขงยังแม่น้ำมูล ประกอบกับงานของพัชรินทร์ ลาภานันท์ (๒๕๔๕) ศึกษาเรื่อง “การปรับตัวทางวัฒนธรรมของผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล” ที่เน้นการศึกษาเชิงวัฒนธรรมการดำรงชีวิตของชาวบ้านหลังการเกิดเขื่อนปากมูล พบว่า ชุมชนในลุ่มน้ำมูลต้องปรับตัวในด้านการย้ายถิ่น ที่มีผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคม จึงย้ายถิ่นไปในพื้นที่ใกล้เคียงถิ่นเดิม ใกล้ริมน้ำมีเครือข่ายอยู่ร่วมกัน เพื่อความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีการปรับตัวจากแนวคิดการประกอบอาชีพเดิม “เขื่อนบานหลังปลา” “พรวนปลา” เป็นอาชีพรับจ้างทั้งในนอกภาคเกษตร และในและนอกพื้นที่ มีการปรับตัวทางสังคมที่ขัดแย้งเกิด “การแยกตัว” ของชุมชน การปรับตัว แบบได้กลับชุมชนในลักษณะการชุมนุมเรียกร้องต่อรัฐ ทั้งหมดนี้สะท้อนศักยภาพของชาวบ้านที่มีความหลากหลายในกระบวนการปรับตัว ที่จะต้องพิจารณาในการพัฒนาในระดับต่อ ๆ ไปทำให้เห็นภาพของการต่อสู้ทางวิชาการจากฐานของวิถีชุมชนเป็นเรื่องที่ต้องติดตามตรวจสอบความเป็นจริงและความเชื่อถือได้ของกระบวนการวิจัย

การจัดการและการอนุรักษ์ลุ่มน้ำของชุมชน

ชุมชนอีสานได้คลอลุ่มน้ำมูลถูกศึกษาในแง่มุมของการจัดการและการอนุรักษ์ ลุ่มน้ำทั้งเชิงรูปแบบการจัดการ เชิงพฤติกรรม เชิงจิตสำนึกและการมีส่วนร่วม ประกอบด้วยงานวิจัยของ สุทธิพร อนันต์พิพัฒน์กิจ(๒๕๔๑) ในเรื่อง “แบบจำลองคณิตศาสตร์เพื่อการจัดการคุณภาพน้ำในลำตะคอง”ในพื้นที่สาขาภิบาลสี่ตัว สูงเนิน เมือง จักราช” โดยเน้นการศึกษาคุณภาพน้ำในภาวะที่ไม่มีการจัดการใดๆ ได้ข้อเสนอว่าองค์กรปกครองท้องถิ่นคือสาขาภิบาลในขณะนั้นที่มีลำตะคองไหลผ่านจะต้องมีการจัดการคุณภาพน้ำด้วยการขยายระบบบำบัดน้ำเสียเพื่อทำให้คุณภาพน้ำอยู่ในระดับที่ ๓ ซึ่งหมายถึงการจัดการที่ผ่านยังมีปัญหาและผู้วิจัยมุ่งเน้นไปที่การระดมความคิดเห็นขององค์กรปกครองท้องถิ่น ในทำนองเดียวกับงานวิจัยของกฤตเมธ สุทธิหาญและคณะ (๒๕๔๖) ศึกษา เรื่องการจัดการทรัพยากรน้ำขององค์การบริหารส่วนตำบลในเขตแม่น้ำมูล โดยศึกษาในพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ

และอุปสรรชานี้ พบว่าการจัดการทรัพยากรน้ำโดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง โดยมีปัจจัยสำคัญคือ การกระจายอำนาจ ความพร้อมของบุคลากรความเป็นทางการขององค์กร และการพึ่งพิงทรัพยากรน้ำของชุมชนตามลำดับ มีการพึ่งพิงทรัพยากรน้ำในระดับน้อยมากที่สุดเนื่องจากชุมชนอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำ ผลที่พบที่สำคัญคือ การขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ลุ่มน้ำ ความสำคัญและศักยภาพของบุคลากรใน อบต. นอกจากนี้ที่ผู้วิจัยได้เสนอแนะว่าแนวทางการพัฒนาจะต้องเน้นการมีส่วนร่วมของภาครัฐ อบต. และผู้นำชุมชน เป็นแกนในการให้ความรู้สร้างความร่วมมือให้กับชุมชน มีการใช้เครือข่าย อบต. และส่วนราชการมาเป็นกลยุทธิ์ในการพัฒนา แต่งานของวิลาวัลย์ สุทธิวัฒนฤทธิ (๒๕๔๑) เรื่อง “ความรับผิดชอบต่อการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำของรัฐบาลจังหวัดแม่ฮ่องสอนล่าง ศึกษากรณีการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่” กลับมองไปในด้านผลกระทบของการสร้างเขื่อน ที่มีผลกระทบต่อสภาพความสูญเสียของประชาชนทั้งสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม สิทธิชุมชน ที่เป็นมิติทางกฎหมายพบว่า ไม่มีกฎหมายที่คุ้มครองชาวบ้าน ได้อย่างแท้จริงและสมบูรณ์ ชาวบ้านเป็นอาชญากรในพื้นที่ต้นน้ำ จะต้องมีการบวนการที่อยู่บนการเคารพสิทธิของชาวบ้าน มีกฎหมายที่คุ้มครองอย่างแท้จริงมากกว่าการชดเชย และการดูแลด้านสวัสดิการ ซึ่งน่าจะหมายความว่าความรับผิดชอบต่อการจัดการลุ่มน้ำไม่น่าจะเป็นภาระหน้าที่ขององค์กรปกครองท้องถิ่นแต่ควรพิจารณาว่าเป็นปัญหาสังคมระดับชาติ

ในขณะที่เดียวกันก็จะพบว่ากระแสของการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนได้ถูกให้ความสำคัญในการศึกษาด้วยเช่นกันดังจะพบจากงานวิจัยของนิสภัทร์ นวลคำแหง (๒๕๔๒) เรื่อง “การศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาลำตะคอง กรณีศึกษา: ชุมชนทุ่งสว่าง-ศาลาลอย อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านความต้องการและรับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการแหล่งน้ำ พบว่าประชาชนมีความต้องการในระดับปานกลาง และมีส่วนร่วมในระดับต่ำ ควรส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนผ่านกลไกกรรมการชุมชน การสื่อสาร กิจกรรมกลุ่มร่วมกับภายนอก และการให้ความรู้ปัญหามลพิษทางน้ำ และแสวงหาภูมิปัญญาในชุมชนเพื่อการจัดการน้ำร่วมกัน และงานของสนั่น ชูสกุลและคณะ (๒๕๔๕) เรื่อง “ผลการติดตามและสรุปบทเรียนโครงการเสริมกระบวนการจัดการทรัพยากรน้ำ จังหวัดสุรินทร์” ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับชุมชนกับการจัดการทรัพยากรน้ำว่าชุมชนที่อยู่ในบริเวณตลอดสายน้ำ ล้วนมีความเกี่ยวข้องกับสายน้ำ การส่งเสริมกิจกรรมที่เกี่ยวข้องจะเป็นแนวทางที่ยั่งยืน เช่น การจัดน้ำแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลา การกำจัดวัชพืช การจัดตั้งเครือข่ายอนุรักษ์ลำน้ำ โดยผ่านความร่วมมือของผู้นำในชุมชนเอง ทั้งพระ ผู้ใหญ่ในชุมชน หรือผู้นำในด้านการปกครองจะทำให้เกิดกลุ่มร่วมมือขึ้นได้

นอกจากนี้งานศึกษาพฤติกรรมการณ์อนุรักษ์น้ำในลำตะคองของ เนตรนภา รัตนโพธิ์นันท์ (๒๕๔๑) ที่เน้นการศึกษากลุ่มคนในเขตเทศบาลนครนครราชสีมา มองพฤติกรรมของบุคคลผ่านนัยของจิตวิทยาสังคม บุคลิกภาพ การตอบสนองต่อแรงกระตุ้นและการรับรู้ มีข้อสรุปว่าการอนุรักษ์ลำตะคองจึงควรที่จะสร้างแรงกระตุ้นในการอนุรักษ์หรือให้ความใส่ใจสิ่งแวดล้อมมากขึ้น มีข้อเสนอว่าควรจัดอบรมเชิงปฏิบัติการในการอนุรักษ์ลำตะคอง เน้นการบรรยายความรู้และการปฏิบัติคนที่ถูกต้อง ให้ประชาชนมีความรู้และมีทัศนคติและพฤติกรรมที่เหมาะสมต่อการอนุรักษ์ลำตะคอง อย่างไรก็ตามข้อสรุปของ

งานวิจัยทั้งสองชิ้นมีจุดร่วมกันหลายประการ เช่น การมองว่าการอนุรักษ์และจัดการน้ำลำตะคองในพื้นที่เขตเทศบาลที่ไม่สามารถแก้ไขได้ และนับวันจะสถานการณ์จะเลวร้ายลงทุกทีนั้น เป็นเพราะประชาชนผู้อาศัยริมสองฝั่งน้ำ “ไม่มีความรู้” ควรจะรณรงค์ให้ความรู้และปลูกจิตสำนึกในการอนุรักษ์แก่ประชาชนเหล่านั้น

เศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำ

การสำรวจความรู้โดยใช้ลุ่มน้ำเป็นตัวตั้งแล้วพิจารณาด้วยระบบเศรษฐกิจชุมชน ได้ถูกจัดเป็นประเด็นในการศึกษาด้วยเช่นกัน ได้แก่งานวิจัยของศุภยา บุญภักดี (๒๕๔๑) เรื่อง “การประเมินผลทางเศรษฐกิจของโครงการแหล่งน้ำขนาดเล็กในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: กรณีศึกษาโครงการแหล่งน้ำการเกษตรแบบผสมผสาน” ที่เป็นโครงการช่วยเหลือจากองค์กรความร่วมมือแห่งชาติญี่ปุ่น (JICA) ตามแบบจำลองของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรมชลประทานและมหาวิทยาลัยเกียวโต พบว่าสามารถใช้ได้ดีในโครงการเกษตรผสมผสาน เกษตรกรสามารถเปลี่ยนแบบแผนการผลิตได้ โดยจะมีแหล่งน้ำที่ดีสำหรับใช้ในโครงการ แต่ต้องคำนึงถึงความเหมาะสมของสถานที่ตั้ง การออกแบบทางวิศวกรรม การบริหารการใช้น้ำและการวางแผนการผลิตที่เหมาะสม โดยที่เกษตรกรจะสามารถพัฒนาอาชีพเกษตรได้ดี มีความยั่งยืนและมีผลต่อความยั่งยืนทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม และงานศึกษาเรื่อง พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง ของ นภาพร หะวานนท์และคณะ(๒๕๔๕) เป็นงานศึกษาอีกเรื่องหนึ่งที่มีความชัดเจนในแง่ของการใช้กรอบแนวคิดนิเวศวิทยาสังคมและวัฒนธรรมในการศึกษาพื้นที่ลุ่มน้ำ เพราะผู้ศึกษาให้ความสำคัญกับมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่น ต่อการใช้และจัดการทรัพยากร มองความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน ทรัพยากร ระบบนิเวศ และภูมิปัญญาในการใช้และอนุรักษ์ การศึกษามีความเด่นชัดที่การเรียนรู้ภาพของพลวัตผ่านประวัติศาสตร์บอกเล่าของผู้คน ร่วมกับประสบการณ์ชีวิตของคนพื้นถิ่นที่เกี่ยวข้องกับลำพระเพลิง

วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำ

ชุมชนบริเวณลุ่มน้ำอีสานใต้ต้องผ่านกระบวนการสร้างและทำลายวิถีชีวิตของตนเองมาโดยตลอดทั้งจากผลพวงของการพัฒนา การละเลยและขาดการเรียนรู้วิถีเดิมโดยติดกับวิถีใหม่ทำให้มีการศึกษาในด้านนี้เช่นกันได้แก่งานของเขมิกา หวังสุข (๒๕๔๓) เรื่อง “พัฒนาการทางวัฒนธรรมในลุ่มน้ำมูล กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดีเมืองเสมา อำเภอสูงเนินจังหวัดนครราชสีมา” ในมิติของพัฒนาการของชุมชนโบราณที่สัมพันธ์กับลุ่มน้ำมูลพบว่าลุ่มน้ำเป็นแหล่งแลกเปลี่ยน รongรับและถ่ายทอดวัฒนธรรมในชุมชนมาโดยตลอด ความเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิต จะเห็นได้ชัดจากการศึกษาสภาพการตั้งถิ่นฐานและความคิดเห็นเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานใหม่ของประชากรในชุมชนแออัดริมฝั่งลำตะคอง (ประชา แก้วอินทร์และคณะ, ๒๕๔๓) ศึกษาสภาพการตั้งถิ่นฐานมีข้อสรุปที่โน้มน้าวไปในทางที่จะจัดการพื้นที่ชีวิตให้ริมฝั่งลำตะคอง โดยการย้ายชุมชนแออัดที่อยู่ริมสองฝั่งน้ำไปอยู่ที่อื่น โดยเสนอให้รัฐเป็นผู้จัดหาที่อยู่ใหม่ให้ มีข้อเสนอแนะชัดเจนว่าควรจะย้ายชุมชนแออัดริมฝั่งน้ำไปอยู่ที่อื่น เพราะเป็นอุปสรรคต่อ

การอนุรักษ์ลำน้ำ เหตุผลสำคัญคือประชากรรรมฝั่งลำตะคองมีการศึกษาต่ำ รายได้กับรายจ่ายพอกๆกัน ไม่มีเงินออม บางคนมีหนี้สิน ไม่สามารถพัฒนาที่อยู่อาศัยให้ติดมาตรฐานได้ สภาพบ้านจึงมีลักษณะชั่วคราวหรือกึ่งถาวร เป็นลักษณะของบ้านในชุมชนชนบทมากกว่าเมือง ไม่เหมาะสมที่จะตั้งอยู่ โดยผู้วิจัยกล่าวอ้างหลักในเชิงทฤษฎีว่า “พื้นที่ริมฝั่งน้ำเขตเมือง” น่าจะกันไว้เป็น “พื้นที่สีเขียวส่วนรวมสำหรับคนเมือง” มากกว่าเป็น “สลัม”

๒.๘ เศรษฐกิจอีสานใต้

งานวิจัยเกี่ยวกับเศรษฐกิจอีสานใต้ในห้วงที่มีการสำรวจมีอยู่อย่างหลากหลายที่พอที่จะสะท้อนให้เห็นปัจจัยต่อรากฐานของพลังชุมชนที่มีทั้งการใช้ภูมิปัญญาเดิมและศักยภาพภายในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงภาวะทางเศรษฐกิจได้เอง การรับเข้าจากปัจจัยการพัฒนานอกชุมชนและการผสมผสานสามารถระหว่างปัจจัยทั้งสองจะทำให้เห็นภาพของการเคลื่อนตัวและและรูปแบบของเศรษฐกิจท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี เพราะงานวิจัยนำเสนอว่าอีสานใต้มีระบบเศรษฐกิจแบบควบคู่กันสองระบบคือระบบเศรษฐกิจแบบชุมชน(ยังชีพ) และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม งานศึกษาของ สมกิต พรหมจักษ์และ คณะ (๒๕๔๕) เรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้: ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง สุวิทย์ ธีรศาสตร์ (๒๕๔๕) เรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานห้าทศวรรษหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (พ.ศ.๒๔๘๘-๒๕๔๕) วิลาศ โพธิสาร (๒๕๔๓) เรื่อง รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่างปีพ.ศ. ๒๔๖๕-๒๔๘๔ ทำให้เราได้เห็นถึงพลวัตของการทำมาหากินของชาวอีสานใต้ได้ชัดเจนมากโดยเฉพาะการขับเคลื่อนของเศรษฐกิจที่เป็นผลมาจากมีความสัมพันธ์กับรัฐและทุนนิยมทำให้เศรษฐกิจอีสานใต้ขึ้นระบบตลาดมากขึ้นโดยการผลิตสินค้าเกษตรที่สำคัญคือข้าวหอมมะลิ ทำไร่มันสำปะหลัง ปอแก้ว ข้าวโพด อ้อย หอมแดง กระเทียมและ ผลไม้ อีสานในอดีตการขายตัวของชุมชนเมืองและชุมชนริมทางรถไฟ และ บริเวณที่เป็นชุมทางเดินของรถยนต์ต่างๆ นอกจากนี้เมื่อรัฐบาลมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ (๒๕๐๔) ทำให้อีสานได้รับอิทธิพลของทุนนิยมโดยตรง

การใช้ภูมิปัญญาเดิมและศักยภาพภายในชุมชน

การใช้ภูมิปัญญาเดิมและศักยภาพภายในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงภาวะทางเศรษฐกิจได้เอง เป็นข้อสงสัยในความเป็นจริงที่มีการศึกษาซึ่งพบจากการศึกษาของลินดา เพียววิทย์ (๒๕๔๑) เรื่อง “ความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์หรือภาพฉายประวัติศาสตร์เศรษฐกิจครอบครัวอีสาน: กรณีหมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดชัยภูมิ” ในมุมมองของข้อโต้แย้งในเรื่องครอบครัวชาวนาไทยในอีสานเป็นหน่วยที่มีการจัดการกระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจที่มีหลักการอย่างชัดเจนหรือไม่ ด้วยการศึกษาย้อนรอยจากประวัติครอบครัวของชาวบ้าน พบว่าครอบครัวชาวนาอีสาน ในอดีตเป็นหน่วยการผลิตทางเศรษฐกิจที่เกิดจากหลักการพื้นฐานขององค์กร เป็นหน่วยพื้นฐานของการผลิตและการบริโภคที่มีการจัดระบบเป็น

องค์กรโดยธรรมชาติ มีความสมบูรณ์ภายในตัวเอง มีกลไกของการขับเคลื่อนในเชิงความสัมพันธ์ระหว่าง
 ครอบครัวในชุมชน แต่ทั้งหมดนี้เป็นภาพที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องมาเพียงระยะก่อน ค.ศ. ๑๙๖๐ เท่านั้น แต่
 อย่างไรก็ตามการศึกษาอื่นๆ ยังพอที่จะอนุมานได้ว่าปัจจัยภายในชุมชนในบางพื้นที่ยังเข้มแข็งอยู่ภายใต้
 บริบทของชุมชนนั้นๆ สามารถทำให้เกิดพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจและอาชีพของชุมชนให้เป็นไป
 ตามความต้องการของชุมชนได้ เช่น งานวิจัยของเพ็ญประภา วงษ์เกษมศักดิ์ (๒๕๔๒) ศึกษา “การ
 ประกอบอาชีพสานกระติบข้าวบ้านโนนมะเข้ ตำบลสระโพนทอง อำเภอขามสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ”
 ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการผลิตกับภาวะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน พบว่า การสาน
 กระติบข้าวเป็นอาชีพรองจากการทำนา ใช้ภูมิปัญญาที่ถ่ายทอดกันมาเป็นองค์ความรู้ในกระบวนการผลิต
 มีฐานวัตถุดิบในชุมชน ใช้แรงงานและทักษะของชาวบ้านได้เอง มีพ่อค้ารับซื้อผลผลิตโดยตรง มีการ
 พัฒนาประโยชน์ประโยชน์ใช้สอยได้มากขึ้น ผลที่เกิดคือการเพิ่มรายได้ ความสามารถในการศึกษาต่อ
 และความผูกพันในชุมชน มีการเคลื่อนย้ายแรงงานน้อย งานการศึกษาของนัทร เศรษฐจุฬาพิทุธิ์
 (๒๕๔๑) เรื่อง “ศักยภาพของกลุ่มทำไม้ตะโกดักบ้านแจ้ ตำบลคักบึง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ” ใน
 ด้านที่เป็นศักยภาพและผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม และสภาพแวดล้อมของชุมชน ที่พบว่า เป็นชุมชน
 ที่มีความพร้อมทั้งลักษณะทางกายภาพ วัตถุดิบ ทุน และความสามารถในเชิงธุรกิจ ส่งผลต่อรายได้ที่ดี
 มีความผูกพันต่อชุมชน แต่ก็มีผลต่อสภาพแวดล้อมในด้านการเจริญเติบโตของพืชและการพังทลายของ
 ดิน หรืองานวิจัยของเพ็ญประภา วงษ์เกษมศักดิ์ (๒๕๔๒) เรื่อง “การประกอบอาชีพสานกระติบข้าวบ้าน
 ของแม่บ้าน ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ” ในด้านกระบวนการผลิต ผล
 กระทบต่อเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้าน พบว่า ชาวบ้านใช้ภูมิปัญญาที่ถ่ายทอดมาทำการผลิตกระติบ
 ข้าวเพื่อขายเป็นอาชีพรองจากการทำนา มีวัตถุดิบเอง ใช้แรงงานและทุนไม่มาก มีผู้มารับซื้อประจำเป็น
 อาชีพที่ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตที่ดีทั้งครั้งเรือนและชุมชนจนไม่เกิดการย้ายถิ่นหรือปัญหาในชุมชน

บริบทของการเป็นชุมชนชนบทจะเข้มแข็งกว่าชุมชนชานเมืองหรือไม่เป็นเรื่องที่ยังต้องโต้แย้ง
 กันได้โดยพบจากชุมชนชานเมืองที่สามารถดำรงอยู่จากภูมิปัญญาเดิมและมีพัฒนาการของชุมชนเองเป็น
 อย่างดีก็มีเช่นกัน ที่เป็นงานวิจัยของนิรันดร์ ปะมะพิมาย (๒๕๔๔) ศึกษา “ธุรกิจชุมชน: กรณีศึกษากลุ่ม
 ขนมหินบ้านประโดก ตำบลหมื่นไวย อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านประวัติความเป็นมา
 กระบวนการผลิต รูปแบบการบริหารจัดการกลุ่ม ปัจจัยที่มีผลต่อการดำเนินธุรกิจชุมชนผลต่อสมาชิก
 และปัญหาหรืออุปสรรคของธุรกิจชุมชนพบว่า ขนมหินประโดกเป็นอาชีพที่มีรากฐานมาช้านานเป็นที่
 ยอมรับโดยทั่วไปมีพัฒนาการของกระบวนการผลิตตอบสนองความต้องการได้มากมีระบบบริหารจัดการ
 ที่ดีภายใต้ผู้นำกลุ่มที่มีคุณภาพ เป็นธุรกิจชุมชนที่ได้รับความนิยมมีปัจจัยสำคัญคือ ผู้นำเข้มแข็งคุณภาพ
 สินค้า การมีส่วนร่วมตลอดจนการสนับสนุนจากภายนอก และถึงแม้จะก่อให้เกิดรายได้เพิ่มแต่มีปัญหา
 การขาดบุคลากรที่จะสืบทอดต่อเนื่องต่อไป

การรับเข้าจากปัจจัยภายนอก

ระบบเศรษฐกิจชุมชนอีสานในหลาย ๆ ชุมชนที่มีศักยภาพทางกายภาพต่ำ มีปัญหาเรื่องทรัพยากรและสิทธิในการทำกินจำต้องอาศัย หรือเป็นสนามการพัฒนาของปัจจัยจากภายนอกไม่ว่าจะเป็นส่วนราชการหรือการพัฒนาในโครงการต่าง ๆ โดยแทบจะไม่มีโอกาสในการใช้ภูมิปัญญาเดิมได้เลยก็มีให้พบได้จากงานวิจัยต่าง ๆ เช่นงานวิจัยในมุมมองของการพึ่งพิงที่เห็นว่ามีประโยชน์ของเฉลิมชัย เจริญนาถเพิ่มพูน (๒๕๕๓) ศึกษา “การวิเคราะห์เศรษฐกิจการผลิตข้างในเขตและนอกเขตพื้นที่รับน้ำจากสถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า ในพื้นที่อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ ปีการเพาะปลูก ๒๕๔๐/๒๕๔๑” ในด้านการลงทุนในปัจจัยการผลิตกับผลตอบแทนของเกษตรกร พบว่าเกษตรกรที่ใช้การผลิตจากการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าได้รับผลตอบแทนที่ดีกว่า ที่สรุปได้ว่าระบบชลประทานจากสถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า น่าจะเป็นทางเลือกในการพัฒนาการเกษตรที่ดีขึ้น

จากการสำรวจเอกสารในแง่มุมอื่นพบว่าปัญหาของการรับเข้าของปัจจัยพื้นฐานที่ไม่ลงตัวต่อสถานะของระบบเศรษฐกิจชุมชนก็มีอยู่บ้าง เช่น งานวิจัยของปรีชา ขวัญเมือง (๒๕๕๑) เรื่อง “การประเมินทางเทคนิคและเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคมของการติดตั้งระบบสูบน้ำด้วยโซลาร์เซลล์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ซึ่งศึกษาตามกิจกรรมที่มีเป็นโครงการจำนวนมากให้เห็นถึงสมรรถนะทางเทคนิค ผลทางเศรษฐกิจ ทัศนคติของประชาชน สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและพฤติกรรมการใช้น้ำของชุมชนในโครงการ พบว่ามีปัญหาทางเทคนิคใช้การไม่ได้เป็นส่วนมาก ขาดการบำรุงรักษาที่ดี มีการจัดการการใช้น้ำน้อยมา มีความเห็นแย้งกันตามการเข้าถึงประโยชน์การใช้น้ำจากโครงการ จึงเป็นเรื่องของการขาดการวางระบบ การจัดองค์กรประชาชน และขาดการติดตามหลังการติดตั้งในโครงการซึ่งก่อให้เกิดภาพลักษณ์ที่ไม่ดีต่อโครงการ หรืองานของวีระศักดิ์ ศรีรัญ (๒๕๕๑) ที่วิจัยเรื่อง “การศึกษาการใช้อย่างมีประสิทธิภาพเศรษฐกิจนอกระบบในชนบทจังหวัดชัยภูมิ” ในด้านสภาพการสร้างงานสตรีในชนบทที่รับจ้างทำงานตัดเย็บ ทอเสื้อผ้าสำเร็จรูป พบว่าเป็นการรับจ้างตามชิ้นงานไม่ได้รับสวัสดิการที่เหมาะสมระดับสุขภาพและความปลอดภัยในการทำงานต่ำ จากการรวมกลุ่มที่เข้มแข็ง ขาดความรู้ ความเข้าใจในสิทธิแรงงานและขาดทักษะฝีมือแรงงาน ควรได้รับการถ่ายทอดความรู้ทั้งทางสังคมและทักษะอาชีพ ควรปรับปรุงกฎหมายคุ้มครองแรงงานโดยสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เป็นจริง

การผสมผสานปัจจัยภายในและภายนอกชุมชน

กรณีของการผสมผสานปัจจัยภายในและภายนอกชุมชนจะพบได้จากงานวิจัยหลายเรื่องที่ชี้ชัดเจนว่า เศรษฐกิจอีสานเปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบยังชีพเป็นเศรษฐกิจแบบค้าขายมากขึ้น แต่ละครัวเรือนใช้แรงงานอย่างเข้มข้นทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร เช่น ทำนา ทำพืชไร่ ทำอาชีพเสริมเช่นทอผ้า ทอเครื่องปั้นหม้อ เพาะเห็ด และขายแรงงานต่างถิ่น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจท้องถิ่นก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปแบบถอนรากถอนโคน หากแต่ค่อยเป็นค่อยไป ทั้งนี้เนื่องจากพลังของวัฒนธรรมชุมชนที่มีบทบาทในฐานะกลไกสำคัญในการประสาน ปะทะ และปรับตัวให้คนอีสานได้อยู่

รอดผ่านกระบวนการผลิตซ้ำ รื้อฟื้นอุดมการณ์ และคุณค่าของการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันของชุมชน ผ่านกระบวนการประชาสังคม การสร้างความเข้มแข็งทางสังคม การมีผู้นำที่เข้มแข็ง การใช้เทคโนโลยีใหม่ๆในการผลิต ตลอดจนกระบวนการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติชุมชน เพื่อเป็นต้นทุนทางเศรษฐกิจและสังคม คณะผู้วิจัยสรุปว่ากระบวนการพัฒนารวมชุมชนจึงเป็นกระบวนการที่สำคัญในการทำให้ชุมชนสามารถอยู่รอดได้ในยุคเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้แก่งานวิจัยของวุดินันท์ รวมฤทธิ์ (๒๕๔๐) ศึกษา “ระบบการผลิตเชิงอุตสาหกรรมและการแกะสลักไม้บ้านหนองหลัก คำบลห้วย อำเภอสมน จังหวัดสุรินทร์” ในด้านระบบการผลิตและผลกระทบทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากร พบว่าการแกะสลักไม้บ้านหนองหลักถือเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้อุปกรณ์เครื่องจักรเป็นหลัก ใช้ระบบการดูแลงานตามสายการผลิต มีการบริหารจัดการเงินทุน การตลาดในเชิงธุรกิจทั้งหมด โดยการถ่ายทอดเทคโนโลยีจากหน่วยราชการ แต่ก็ยังคงสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและความอบอุ่นทั้งชุมชนและครอบครัว ประเด็นสำคัญที่พบคือกล่าวได้ว่า ชาวบ้านมีศักยภาพในการรับการถ่ายทอดเทคโนโลยีสูง จะเห็นได้จากงานของจิตตา ศิริวิทย์ (๒๕๔๑) ศึกษา “การศึกษาผลการดำเนินงานตามโครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตเกษตร ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของกรมส่งเสริมการเกษตรและกรมปศุสัตว์” ในด้านผลการดำเนินงานของเจ้าหน้าที่ในพื้นที่พบว่าในภาพรวมมีผลงานที่ดี แต่ควรปรับปรุงเรื่องการจัดส่งและควบคุมคุณภาพปัจจัยการผลิตให้กับเกษตรกร การคัดเลือกและการประชาสัมพันธ์ การเสนอทางเลือกทดแทนการดำเนินการผลิตเดิมของเกษตรกรและการส่งเสริมการประสานงานที่ดีให้มากขึ้น และการนำเขาระบบสหกรณ์มาใช้ในชุมชนก็มีทิศทางที่ดีได้จากงานวิจัยของวัชร ศรีทองกุล (๒๕๔๔) ศึกษา “ธุรกิจชุมชน : การศึกษาการรวมกลุ่มเพื่อทำธุรกิจชุมชนของกลุ่มแม่บ้านในหมู่ที่ ๑ ตำบลขามสะแกแสง อำเภอยางสีสุราช จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร และกลุ่มสตรีแม่บ้านทั้งด้านส่วนตัวและการรวมกลุ่มตามแนวคิดการใช้ภูมิปัญญา วัตถุดิบที่มีความได้เปรียบในการดำเนินธุรกิจชุมชน พบว่าการรวมกลุ่มแบบสหกรณ์ การเรียนรู้และร่วมมือกันของชาวบ้าน การส่งเสริมจากภาครัฐเป็นปัจจัยในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ภายใต้งานวิจัยของการมีจิตสำนึกร่วม การเป็นเจ้าของและความภาคภูมิใจในของตัวสมาชิกเองต่อธุรกิจของชุมชน

งานวิจัยของโกศล บุณ (๒๕๔๐) เรื่อง “การประกอบอาชีพทำนองของชาวบ้านตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี” ในด้านภาพรวมของอาชีพ พบว่า เป็นอาชีพที่มีแบบแผนผูกพันกับพุทธศาสนา มีศักยภาพเพียงพอและมีพัฒนาการทางการผลิตแบบใหม่เพิ่มขึ้น โดยมีผลทางเศรษฐกิจที่ดีต่อชุมชน ความสัมพันธ์เชิงสังคมเข้มแข็งอบอุ่น แต่การรวมกลุ่มทำกิจกรรมชุมชนจะมีเวลาน้อยลงเนื่องจากยังคงอยู่ในกระบวนการผลิตอยู่ เช่นเดียวกับงานวิจัยของบุระ ทำทอง (๒๕๔๒) เรื่อง “การศึกษากระบวนการเศรษฐกิจชุมชน: กรณีการผลิตผักกาดหัว ตำบลนาบัว อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์” ในด้านกระบวนการผลิต การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวบ้าน พบว่ามีพัฒนาการจากการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นการผลิตเพื่อการนำจากการส่งเสริมของพ่อค้าคนกลาง จึงมีการใช้เทคโนโลยีการเกษตรเพิ่มขึ้น มีการรวมกลุ่มผู้ปลูกจนมีความเข้มแข็ง เป็นแบบอย่างของระบบเศรษฐกิจ

ชุมชน และเพิ่มผลที่ดีแก่เศรษฐกิจของสมาชิก ภายใต้ปัจจัยสำคัญคือ ผู้นำที่เข้มแข็ง ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและการขยายเป็นกลุ่มย่อยภายใต้ ระบบการผลิตภาคครัวเรือนและมีภาพที่ชัดเจนของชุมชนที่มีปัญหาการผสมผสานปัจจัยการพัฒนา จากภายนอกจนเป็นปัญหาใหม่ของชุมชน จากการศึกษาของจิระนัย ลินทอง(๒๕๔๓) ในเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง : กรณีศึกษาด้านบ้านกลาง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อชุมชนบ้านกลาง พบว่าชุมชนเปลี่ยนแปลงไปเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น เป็นสังคมธุรกิจใช้การจ้างแรงงานแทนการแลกเปลี่ยน มีกิจกรรมทางศาสนา และสังคมกับเพื่อนบ้านลดลง ความเป็นปัจเจกมีมาก มีการหาอาชีพหลากหลายต่างไปจากอาชีพเดิมในชุมชน และใช้เทคโนโลยีสูงขึ้น เพราะผลของการพัฒนาสาธารณูปโภค การศึกษา เทคโนโลยีทางการเกษตรที่เข้าสู่ชุมชน

๒.๕ ทางออกของเศรษฐกิจชุมชนอีสานใต้: เกษตรทางเลือกหรือเกษตรยั่งยืน

การสำรวจความรู้ที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจชุมชนอีสานใต้ที่แตกต่างไปจากประเด็นของปัจจัยพื้นฐานทั้ง ๓ ด้านดังกล่าวที่ควรแยกออกมาเพื่อแสวงหาแนวทางการแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจโดยฐานความคิดที่เกิดจากการเรียนรู้ของคนในชุมชนที่น่าสนใจคือทางออกของการดำรงวิถีการผลิตแบบเกษตรในแบบของเกษตรทางเลือกหรือเกษตรยั่งยืนที่เป็นการหาทางออกด้วยการยอมรับความเปลี่ยนแปลงของโลกและความมีคุณค่าของระบบการผลิตแบบเดิมโดยการผสมผสานองค์ความรู้ต่าง ๆ ให้ลงตัวหลีกเลี่ยงปัญหาใหม่ แก้ไขปัญหาเดิมเป็นสิ่งที่พบว่ามีการศึกษาอยู่เหมือนกันดังจะเห็นได้จากงานวิจัยของปิยฉัตร มาลีถาวรกุล (๒๕๔๑) เรื่อง “ค่านิยมของเกษตรกรที่ทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืน: เปรียบเทียบระหว่างเกษตรกรที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานของรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนในอำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์” ในด้านแนวความคิด หลักการส่งเสริมและวิธีปฏิบัติเกษตรกรรมแบบยั่งยืน พบว่าเกษตรกรจะมีค่านิยม วิธีปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่มีระบบค่านิยมที่เหมือนกัน องค์กรทั้งสองมีแนวความคิดไม่ต่างกัน แตต่างกันที่หลักการส่งเสริมและวิธีปฏิบัติ และไม่สามารถถ่ายทอดคุณลักษณะเด่นของทั้ง 2 หน่วยสู่เกษตรกรได้มากนัก ควรจะต้องพัฒนาให้เกิดการถ่ายทอดเชิงอุดมการณ์ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย รวมทั้งงานศึกษาเรื่อง “โครงการศึกษาเขตเศรษฐกิจเกษตรจำเพาะวังน้ำเขียว เพื่อผลิตผลผลิตการเกษตรกิ่งเมืองหนาว” (๒๕๔๔) ของศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา สถาบันราชภัฏนครราชสีมา ซึ่งได้กล่าวมาแล้วก่อนหน้านี้ก็เป็นอีกงานหนึ่งที่นำเสนอเกษตรทางเลือกหรือว่าเกษตรยั่งยืนให้เป็นทางออกหนึ่งของเกษตรกร

๒.๑๐ ศักยภาพชุมชนในการจัดการทุน

ชุมชนกับการจัดการทุนเป็นประเด็นของการศึกษาหลังชุมชนที่อยู่ภายใต้ความเป็นจริงของสังคมยุคโลกาภิวัตน์ที่ต่อเนื่องมาจากการพัฒนากระแสหลัก ปัจจัยสำคัญของทุนชุมชนถึงแม้จะประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ ทั้งทรัพยากร ภูมิปัญญา ภาวะผู้นำ ระบบความสัมพันธ์ในสังคมชุมชนแต่ก็ไม่สามารถทานกระแสทุนที่เป็นตัวเงินไปได้ การสำรวจงานการศึกษาหรืองานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทุนจึง

มักจะพบได้ในกรณีที่เป็นการจัดการเงินทุนของชุมชนในรูปแบบต่างๆ ดังเช่นงานของไคโรยางค์ ยมาภัย (๒๕๔๑) เรื่อง “เปรียบเทียบการดำเนินงานกลุ่มออมทรัพย์ชุมชน: กรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ในเขตพื้นที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา” ในด้านรูปแบบการดำเนินงานของกลุ่มออมทรัพย์ที่ราชการสนับสนุนกับที่ชาวบ้านจัดตั้งเอง และการขยายผลสู่การพัฒนาชุมชน สะท้อนภาพของการจัดการทุนชุมชนที่นำเข้ามาจากภายนอกที่พบว่ากลุ่มออมทรัพย์เป็นขบวนการประชาชนในเรื่องการจัดการทุนมีปัจจัยสำคัญคือการใช้วัฒนธรรมชุมชนและความสัมพันธ์ของคนภายในชุมชน มีผลต่อการสร้างความเข้มแข็งชุมชนได้และเรื่องของกองทุนหมู่บ้านก็เป็นเรื่องที่ต้องติดตามอย่างใกล้ชิด โดยมีตัวอย่างจากงานศึกษาเกี่ยวกับสภาพชุมชนเกี่ยวกับการจัดการทุนเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจในเขตอีสานตอนล่างของอ้อยทิพย์ เกตุเฒ่า และ คณะ (๒๕๔๔) เรื่อง การติดตามการบริหารกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติศึกษาเฉพาะกรณี ๕ หมู่บ้านในจังหวัดนครราชสีมา เป็นงานที่นำเสนอให้เห็นถึงบทบาทของชุมชนในการพัฒนาและสร้างความเข้มแข็งให้กับการบริหารจัดการกองทุนตลอดจนการประเมินความพึงพอใจในเรื่องของกองทุน กล่าวคือคณะกรรมการกองทุนและสมาชิกกองทุนหมู่บ้านส่วนใหญ่ให้การยอมรับและเข้าใจทิศทางการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน โดยพบว่าชาวบ้านมีความพึงพอใจที่รัฐมีนโยบายเรื่องกองทุนหมู่บ้าน สิ่งที่เขาคาดหวังไปคือชาวบ้านต้องพัฒนาทักษะการจัดการกองทุนเพื่อให้กองทุนยังคงอยู่และเอื้อประโยชน์กับชุมชนอย่างยั่งยืน งานวิจัยได้นำเสนอว่า ชาวบ้านต้องมีส่วนร่วมในการจัดทำกฎระเบียบและข้อบังคับต่างๆ ร่วมกันพร้อมทั้ง ให้รัฐเข้ามามีบทบาทในการเสริมทักษะเกี่ยวกับการบริหารจัดการกองทุนให้เข้มแข็ง เสริมทักษะการนำเงินไปลงทุนและประกอบการชีพเพื่อเพิ่มรายได้และหาแนวทางการเพิ่มทุนให้มากขึ้น

๒.๑๑ ระบบสุขภาพชุมชนท้องถิ่น

ศักยภาพและพลังของชุมชนจะมีความมั่นคง เข้มแข็งนอกจากจะมีรากฐานของระบบสังคมที่มั่นคง ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ยั่งยืนแล้ว จะละเลยการสำรวจความรู้ในชุมชนอีสานได้ไม่มีดีของระบบสุขภาพชุมชนไปเสียมิได้ โดยเฉพาะข้อกล่าวหา ไร่ จน เจ็บ เป็นลักษณะสำคัญของคนอีสานยังต้องตรวจสอบความรู้ เพราะนอกจากเหตุดังกล่าวแล้ว จะเห็นได้ว่าสนามของการบริหารจัดการสาธารณสุขที่สำคัญของประเทศไม่เคยขาดหายอีสานได้ไปสักครั้ง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับระบบสุขภาพชุมชนท้องถิ่น มีให้ศึกษาได้ในหลาย ๆ ประเด็น เช่น ประเด็นการผสมผสานภูมิปัญญาและความรู้ในการเลี้ยงดูเด็กในงานวิจัยของกัญญาภรณ์ จตุพรมาศทวี (๒๕๔๑) เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงวิธีการอบรมเลี้ยงดูเด็กก่อนวัยเรียน บ้านสน ตำบลสะเดา จังหวัดสุรินทร์” ในด้านแบบดั้งเดิมกับแบบใหม่ และ วิจัยที่มีผลต่อการเลือกรูปแบบ พบว่า ชาวบ้านยังคงเลือกใช้การเลี้ยงดูเด็กแบบดั้งเดิมอยู่บ้าง และก็มีที่ใช้แบบใหม่ด้วยเป็นส่วนใหญ่ ปัจจัยที่มีผลมากคือ ความเจริญด้านต่างๆ ที่เข้าสู่ชุมชนและความอ่อนแอของกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีผลจากภาวะเศรษฐกิจในครัวเรือนที่ไม่สามารถใช้เวลาให้การเลี้ยงดูแบบดั้งเดิมได้

การใช้ความเข้มแข็งของชุมชนหรือองค์กรของชุมชนเป็นประเด็นในการจัดการระบบสุขภาพชุมชนมีให้เห็นในงานของกนกวรรณ วัชรจิระโรจน์ (๒๕๔๔) เรื่อง “การศึกษาความเข้มแข็งของชุมชนในการพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข จังหวัดบุรีรัมย์” ในด้านองค์กร/กำลังคน ทุน การบริหารจัดการ กระบวนการเรียนรู้และถ่ายทอดเทคโนโลยี การจัดกิจกรรมสาธารณสุข การดูแลตนเอง การมีส่วนร่วมของชุมชน การสร้างประชาคม ตลอดจนปัญญาและความต้องการในการพึ่งตนเองของชุมชน พบว่าเงื่อนไขที่สำคัญต่อความเข้มแข็งของชุมชน คือบริบททางสังคมวัฒนธรรมที่ต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชน ภาวะผู้นำ การจัดการชุมชนที่ดี การมีส่วนร่วมและการสนับสนุนที่เป็นธรรม ถูกต้องจากภายนอก หรือเทคนิคการสร้างแกนนำของทุกครอบครัวในชุมชนจากงานวิจัยของขจร บุญยประภาพันท์ (๒๕๔๔) เรื่อง “การปฏิบัติงานของแกนนำสุขภาพประจำครอบครัว อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา” โดยศึกษาแกนนำเจ้าหน้าที่สาธารณสุขพบว่า แกนนำมีกิจกรรมสุขภาพที่เหมาะสม แนะนำคนในครอบครัวได้ มีกิจกรรมร่วมในหมู่บ้านเพื่อแก้ปัญหาสาธารณสุข มีความรู้เพิ่มขึ้น มีส่วนร่วมมากขึ้น แต่ขาดการติดตามอย่างต่อเนื่อง การสร้างความต่อเนื่อง และการมีเครือข่ายในชุมชนจะส่งผลที่ดีต่อคุณภาพชีวิต และประเด็นในการส่งเสริม การสร้างความร่วมมือในการดูแลสุขภาพชุมชนก็มีเครือข่ายเอดส์ จังหวัดสุรินทร์ (๒๕๔๕) ถอดบทเรียนและองค์ความรู้งานพัฒนาด้านเอดส์ จังหวัดสุรินทร์ในส่วนที่เป็นศักยภาพของชุมชน ที่องค์กรภาคเอกชนเข้าร่วมทำกิจกรรมตามโครงการได้พบว่า พลังของกลุ่มคนในภายในได้คุณลักษณะเดียวกันยังสามารถกระตุ้นให้เกิดการเกาะเกี่ยวมีความเข้มแข็งในการเคลื่อนไหว เช่น เรื่องของกลุ่มผู้ที่ต้องได้รับผลกระทบจากโรคเอดส์จนสามารถร่วมกันเรียนรู้ ดูแลตนเองและมีความรู้ต่อการจัดการสุขภาพได้อย่างกว้างขวาง หรือ “ความรู้และการสนับสนุนทางการบริหารในการจัดทำแผนงานสาธารณสุขขององค์การบริหารส่วนตำบลจังหวัดนครราชสีมา” ที่เป็นงานของสุเพ็ญศรี แก้วจำรัส (๒๕๔๔) ในด้านการศึกษาตัวแผนงาน ผู้จัดทำแผน เจ้าหน้าที่สาธารณสุข ที่พบว่าการจัดทำแผนงานสาธารณสุขของ อบต. ยังมีไม่มากนัก เจ้าหน้าที่ อบต. มีความรู้ทางสาธารณสุขในระดับมากและควรให้เจ้าหน้าที่สาธารณสุขเข้าร่วมให้คำปรึกษาการวางแผนสาธารณสุขของตำบลอย่างใกล้ชิดกว่าเดิม และรายงานที่ควรติดตามอย่างต่อเนื่องในประเด็นนี้คือเครือข่ายเพื่อผู้บริโภคนครราชสีมา (๒๕๔๕) เสนอผลการวิจัย “เรื่องการศึกษาความรู้ทัศนคติ และพฤติกรรมการบริโภคของประชาชนในเขตเทศบาลเมืองสุรินทร์” ในประเด็นของชุมชนเมือง คือ มีความอ่อนแอในการร่วมมือการแสดงสิทธิของประชาชนในชุมชนในการดูแลสุขภาพของตนเองและชุมชน จำเป็นต้องมีกระบวนการในการกระตุ้นการเข้าร่วมและแสดงบทบาทของสมาชิกในชุมชนให้มากขึ้น

ส่วนงานวิจัยเกี่ยวกับปัญหาสุขภาพชายแดนเป็นงานที่ฉีกแนวออกไปเพราะมุ่งเน้นเรื่องปัญหาเอดส์บริเวณชายแดน และ ผลพวงของปัญหาดังกล่าวต่อความมั่นคงทางสุขภาพและสังคม ผู้ศึกษาพบว่ามีรายงานผู้ป่วยโรคเอดส์ตามแนวชายแดน ๕ จังหวัด ปี ๒๕๔๓ จำนวน ๒๖๖ คน มีสถานบริการทางเพศ ๑๖๒ แห่ง (ภายใน ๕ จังหวัดมีสถานบริการทางเพศทั้งสิ้น ๔๑๒ แห่ง) มีผู้ขายบริการทางเพศ ๑๗๔ คน หรือ ร้อยละ ๔๕.๕๘ ของผู้ขายบริการทางเพศทั้งหมดใน ๕ จังหวัด เป็นคนไทยร้อยละ ๗๘.๐๖ และ

สัญญาคดีอื่นๆร้อยละ ๒๑.๘๖ ผู้ขายบริการใช้ถุงยางอนามัยร้อยละ ๘๑.๑๒ มีความรู้เรื่องเอดส์ในระดับดีแค่ ความรู้เรื่องการใช้ถุงยางอนามัยที่ถูกต้องอยู่ในเกณฑ์ไม่ดี ผู้ศึกษา เห็นว่าปัญหาสุขภาพตามแนวตะเข็บ ชายแดนเป็นปัญหาสำคัญต่อความมั่นคงของมนุษย์ที่รัฐทุกรัฐจะต้องต้องเอาใจใส่และหามาตรการป้องกันและบรรเทาปัญหา

๒.๑๒ การท่องเที่ยวในอีสานใต้

งานศึกษาเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในอีสานตอนล่างในช่วงที่สำรวจมานี้ทั้งหมดเน้นการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อให้ชุมชนได้เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และนำผลการวิจัยไปใช้เพื่อการพัฒนาและจัดการการท่องเที่ยวในชุมชน และทิศทางที่เป็นประเด็นการศึกษาคือการศึกษาถึงความโดดเด่นเชิงพื้นที่ของอีสานตอนล่างด้านการท่องเที่ยว เช่น ความหลากหลายของวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-เขมร และความหลากหลายของธรรมชาติ รวมทั้งศักยภาพของชนอีสานในการใช้ทรัพยากรเพื่อการยังชีพและส่งเสริมการท่องเที่ยว ซึ่งเห็นชัดเจนในงานของ พูลทรัพย์ สวนเมือง ตูลาพันธ์ และ คณะ (๒๕๕๓) ศึกษาเรื่อง รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์และร้อยเอ็ด ส่วนงานของกาญจนา ทองทั่ว และ คณะ (๒๕๕๖) เรื่อง รูปแบบการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ บ้านวังอ้อ ตำบลหัวดอน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี เน้นการประเด็นการวิจัยไปที่ความสามารถและความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าและนำทรัพยากรปามาใช้ในฐานทรัพยากรเพื่อการท่องเที่ยว งานของ รุกกิด ศรีคำพรและคณะ เรื่อง ยุทธศาสตร์การพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (๒๕๕๖) มีความแตกต่างไปจากงาน ๓ ชิ้นข้างต้นเพราะต้องการสื่อให้เห็นว่าอีสานใต้และอีสานทั้งหมดสามารถพัฒนาให้เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวแบบครบวงจรได้และเชื่อมต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยชิ้นอื่นๆ ได้แก่ พรพิมล พลพร้อม (๒๕๕๔) เรื่อง สิทธิธรรมชาติการครอบครองและทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าตาม กรณีศึกษาบ้านโนนทราย อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ และ ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา สถาบันราชภัฏนครราชสีมา ที่ศึกษา โครงการศึกษาเขตเศรษฐกิจการเกษตรจำเพาะวังน้ำเขียว เพื่อผลิตผลผลิตการเกษตรกึ่งเมืองหนาว (๒๕๕๔) ที่มีได้ศึกษาประเด็นการท่องเที่ยวโดยตรงแต่เนื้อหาเน้นระยะการสนับสนุนให้มีการท่องเที่ยวในระบบนิเวศย่อยๆต่างๆ เช่น ป่าบุ่งป่าทามและเชิงเขาเขตหนาวในอีสานล่างตอนบน เช่น เขตภูเขาในอำเภอสว่างน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตามการศึกษาศึกษาความรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวในอีสานใต้ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชุมชนที่ต่างออกไปก็พบได้บ้าง เช่นงานของดร. สี่แพ (๒๕๕๓) เรื่อง “ลักษณะเฉพาะของเกษตรกรรมที่สนับสนุนโครงการท่องเที่ยว จังหวัดนครราชสีมา และพื้นที่ต่อเนื่อง” ในด้านการค้นหาลักษณะเฉพาะของเกษตรกรรมที่จะเป็นจุดดึงดูดทางการท่องเที่ยวเชิงเกษตรกรรมพบว่ามีความเป็นเอกลักษณ์ ในด้านสภาพ ชีวภาพ แนวคิด เทคโนโลยี วิถีเกษตร มีความพร้อมในการรับนักท่องเที่ยวและสามารถจัดเป็นโครงข่ายเกษตรกรรมในพื้นที่ได้

๒.๑๓ วัฒนธรรมในกระแสการเปลี่ยนผ่าน

วัฒนธรรมในโลกสมัยใหม่ยุคโลกาภิวัตน์ที่เต็มไปด้วยความสลับซับซ้อน หลากหลาย จัดแย้ง และช่วงชิงทางพื้นที่ ถูกสร้างขึ้นมาอย่างไร คือประเด็นคำถามสำคัญที่ถูกตั้งขึ้นของนักวัฒนธรรมศึกษาที่ให้ความสนใจวัฒนธรรมในฐานะที่เคลื่อนไหวไปมา เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทเงื่อนไขใหม่ๆ และผลิตซ้ำอยู่ตลอดเวลา ซึ่งเป็นการเมืองวัฒนธรรมในลักษณะไม่ถูกแช่แข็งตายตัว งานวิจัยที่เต็มไปด้วยกลุ่มอายุของบรรดาการศึกษาแนวนี้มีหลายประเด็นดังนี้

งานวิจัยที่ถือเป็นหัวข้อวนที่สำคัญในแนวนี้ได้แก่งานของสุริยา สมุทคุปต์และพัฒนา กิตติอาษา ในหลายเรื่อง ได้แก่ คนจึงอีสาน: ร่างกาย กามารมณ์ อัตลักษณ์ และเสียงสะท้อนของคนทุกซ์ในหมอลำ จึงอีสาน (๒๕๔๔) เป็นงานที่นำเสนอการต่อรองทางอัตลักษณ์ของคนท้องถิ่นโดยการผลิตสร้าง ติความ และกำหนดคุณค่าใหม่ของศิลปวัฒนธรรมโดยคนท้องถิ่น เพื่อรองรับวิถีที่เปลี่ยนไป งานวิจัยชี้ว่าหมอลำ จึง คือ วัฒนธรรมสมัยใหม่นิยมที่เกิดขึ้นท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ของตลาดเพลงที่เป็นสากลมากขึ้น หมอลำจึงคือศิลปะแนวใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นจากการต้องปรับตัวให้อยู่ได้ในยุคสมัยที่ตลาดเพลงอีสานรุ่นใหม่มีความหลากหลายในท่วงทำนอง และเน้นการแต่งกายของนักร้องในแนวสมัยใหม่มากขึ้นเรื่อยๆ ขณะที่นักอนุรักษ์ศิลปพื้นบ้านเห็นว่าหมอลำจึงเป็นการทำลายวัฒนธรรมพื้นบ้านเพราะใช้ดนตรีจังหวะสมัยใหม่ ผู้แสดงแต่งกายน้อยชิ้นและภาษาที่ใช้หมิ่นเหม่ต่อศีลธรรม ส่วนเรื่อง “ชวนสี่คว่ในชุมชนทางชาติพันธุ์: เรื่องเล่า ความทรงจำ และ อัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนในจังหวัดนครราชสีมา” (๒๕๔๔) เป็นงานอีกชิ้นที่นำเสนออัตลักษณ์ของคนท้องถิ่น ในกรณีของกลุ่มที่เรียกตนเองว่าชาวไทยวนสี่คว่ในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ที่ถูกสร้างมาจากการต่อรอง ภายใต้การมีปฏิสัมพันธ์กันเองภายในกลุ่มและกับคนนอกทั้งระดับปัจเจกบุคคล และระดับชุมชนทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ขณะเดียวกันแต่ละบุคคลก็มีอัตลักษณ์หลากหลายและสิ้นไหลได้ตามเงื่อนไขที่แวดล้อมและกาลเวลาที่แปรเปลี่ยน

งานวิจัยที่เน้นการนิยามตัวเองและการแสดงออกทางอัตลักษณ์ของคนท้องถิ่นในด้านอื่นๆ เช่น ด้านสุขภาพที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรและระบบนิเวศได้แก่งานของ ศศโส สว่างโสกร และ คณะ และกลุ่มศึกษาและบูรณาการชุมชนลุ่มน้ำมูล (๒๕๔๖) เรื่อง การพัฒนาแนวทางและวิธีการประเมินผลทางสุขภาพจากโครงการลงทุนและพัฒนาขนาดใหญ่และนโยบายของรัฐบาลประชาชน กรณีศึกษาการประเมินผลกระทบทางสุขภาพจากโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ที่ชาวบ้านเป็นผู้นิยามและให้ความหมายเกี่ยวกับความมีสุขภาพดีภายใต้ความตึงเครียดในปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร สุขภาพดีในความเข้าใจของชาวบ้านมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับปัจจัยความมั่นคงและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สิทธิชุมชนและการเคลื่อนไหวทางสังคม

เนื่องจากพื้นที่วิจัยอีสานตอนใต้เป็นพื้นที่สื่อสะท้อนความเคลื่อนไหวทางการเมืองภาคประชาชนอย่างเด่นชัดทั้งจากอดีตและปัจจุบัน โดยเฉพาะต่อสู้กับรัฐของท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร งาน ที่นำเสนอเรื่องราวเหล่านี้ที่สำคัญได้แก่ งานของ นลินี ดันจวนิตย์ และคณะ (๒๕๔๓) เรื่อง ประสบการณ์การ

ต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล กรณีศึกษาเขื่อนปากมูล และเขื่อนราษีไศล กนกวรรณ เลิศชูสกุล (๒๐๐๒) เรื่อง *Conceptualising the Roles and Limitations of NGOs in the Anti-Pakmun Dam Movement* และงานของ ศิริพร โคตะวินท์ (๒๕๔๓) เรื่อง ผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณีศึกษาฝ่ายราษีไศล: หมู่บ้านแม่บุญมั่นยืน ๒ และ ๓ กนกวรรณ มะโนรัมย์ ในบทความเรื่อง อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง: มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ“ลวงปลา” และบริบทแวดล้อม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยหลังปริญญาเอกเรื่องวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาและฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน: กรณีศึกษาหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำมูล (๒๕๔๖)

ประเด็นสำคัญการนำเสนอของวิจัยแต่ละชิ้นมีแง่มุมแตกต่างกันไป นลินี ดันฐนิตย์ และคณะ มุ่งชี้ให้เห็นว่า ยุทธวิธีการต่อสู้ของชาวบ้านลุ่มน้ำมูลสัมพันธ์กับบริบทที่สำคัญหลายประการ ได้แก่ การสนับสนุนของวัฒนธรรมชุมชนและอุดมการณ์ตลอดจนจิตสำนึกของท้องถิ่นร่วมกัน และ พันธมิตรที่เป็นนักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มผู้เคลื่อนไหวในประเด็นปัญหาคล้ายกัน และสื่อมวลชน นอกจากนี้วิธีการต่อสู้ก็มีหลากหลายขึ้นกับบริบทและสถานการณ์รวมทั้งพลังการสนับสนุน ศิริพร โคตะวินท์ นำเสนอให้เห็นบทบาทของผู้หญิงในการส่งเสริมและสนับสนุนกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องกับรัฐ กรณีการสูญเสียป่าบุ่งป่าทามอันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อนราษีไศล เป็นการเสนอตัวตนของผู้หญิงในบริบทของสังคมสมัยใหม่ งานของกนกวรรณ เลิศชูสกุล มุ่งไปที่การตั้งข้อสังเกตบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนที่สนับสนุนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวบ้านปากมูลโดยชี้ว่านักพัฒนาไม่สามารถแปลงแนวคิดและอุดมการณ์การต่อสู้ให้เกิดขึ้นจริงได้ ในทางปฏิบัติซึ่งเป็นข้ออ่อนของการเคลื่อนไหว ส่วนกนกวรรณ มะโนรัมย์ เห็นว่า การช่วงชิงพื้นที่การนิยามตัวตนว่าเป็นใคร “ชาวบ้าน” หรือ “ชาวประมง” มีผลอย่างยิ่งในการพิจารณาการจัดการเปิดหรือปิดเขื่อนปากมูล

๒.๑๔ ความยากจนในเมือง

ประเด็นความยากจนในเมืองหรือที่เรียกว่าเป็นพื้นที่ในชุมชนแออัดมีการศึกษาเช่นกันแต่ไม่มากนัก เช่นงานของ บรรพต ศรีจันทร์นิตย์ และคณะ(๒๕๔๕) เรื่อง *โครงการพัฒนาระบบสวัสดิการสำหรับคนจนและคนด้อยโอกาสในสังคม: กรณีศึกษาผู้สูงอายุที่อยู่ในชุมชนแออัดเขตเทศบาลเมืองสุรินทร์* เป็นงานศึกษาที่อธิบายการเกิดขึ้นของชุมชนแออัดเป็นผลพวงของการพัฒนาเมืองใหญ่ แรงงานราคาถูกจากภาคการเกษตรซึ่งถูกดึงเข้ามาในเมือง และส่งผลต่อปัญหาทางสังคมและขาดการพัฒนาตาม ดังนั้นรัฐจึงต้องให้ความช่วยเหลือด้านต่างๆ ให้ เช่น การปรับปรุงระบบบริการสาธารณสุข ส่งเสริมอาชีพ หรือการจัดตั้งกองทุนสงเคราะห์ ส่วนงานงานวิจัยอีก ๒ เรื่องได้แก่ การศึกษาสภาพการตั้งถิ่นฐานและความคิดเห็นเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานใหม่ของประชากรในชุมชนแออัดริมฝั่งลำตะคอง โดย ประชา อินทร์แก้วและคณะ (๒๕๔๓) และ เรื่อง พฤติกรรมการอนุรักษ์น้ำในลำตะคองของ เนตรนภา รัดนโพธิ์นันท์ (๒๕๔๑) ได้นำเสนอไปในทำนองเดียวกันว่าการอนุรักษ์พื้นที่ชายฝั่งลำตะคองต้องให้ชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจ และทัศนคติที่ดีในการอนุรักษ์ โดยงานมีนัยว่าคนที่อาศัยบริเวณดังกล่าวไม่มีศักยภาพในการจัดการ

อนุรักษ์และฟื้นฟูด้วยตนเอง และหากเป็นไปได้อาจต้องโยกย้ายพวกเขาออกไปตั้งถิ่นฐานใหม่ซึ่งเสนอในงานของ ประชา อินทร์แก้วและคณะ(๒๕๔๓)

๓. บทสรุป : การสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพลังชุมชนในเขตอีสานใต้ ในประเด็นต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นโดยพิจารณาจากแนวทางการศึกษา กรอบแนวคิดที่มุ่งอธิบายสถานะของชุมชนอีสานใต้ในมิติต่าง ๆ ที่จะเห็นได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ๆ ที่มีการศึกษาหรือวิจัยในช่วงเวลาที่ผ่านมานี้ในเกือบทุกประเด็นได้เป็นฐานความรู้ใน ๓ ส่วน คือ บริบทชุมชน (เจาะลึก/ภาพรวม) สถานการณ์หรือปัจจัยที่สัมพันธ์กับพลังชุมชน และศักยภาพที่เป็นพลังชุมชน เพื่อนำไปสู่การสรุปเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับการศึกษาพลังชุมชนอีสานใต้ที่จะเป็นฐานของการนำไปสู่การวิจัยเพื่อค้นหาพลังชุมชน จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในมิติใด ผลของการศึกษาทั้งหมดจะมีทิศทางของการค้นพบที่แสดงลักษณะของความคงอยู่ เปลี่ยนแปลงและความอ่อนแอของพลังชุมชน ดังต่อไปนี้

- ๑ ศักยภาพพื้นฐานของชุมชนต่าง ๆ ในพื้นที่โดยเฉพาะอย่างยิ่งศักยภาพด้านกายภาพพื้นฐาน ทรัพยากรธรรมชาติ โครงสร้างพื้นฐาน ท่าเลที่ตั้งของชุมชน จะเป็นปัจจัยสำคัญเบื้องต้นต่อการเติบโต การคงอยู่หรือการเสื่อมสลายของพลังชุมชน
- ๒ ความเข้มแข็งของชาติพันธุ์ ความศรัทธา ความเชื่อในแต่ละชุมชนเป็นปัจจัยในการรวมพลังของชุมชนผ่านระบบพิธีกรรม ภาษาพูดและวิถีชีวิตในชุมชน
- ๓ ภาวะผู้นำของผู้นำชุมชนทั้งผู้นำโดยธรรมชาติและผู้นำทางการเมืองการปกครองเป็นปัจจัยในการสร้างความเป็นปึกแผ่น การร่วมแรงร่วมใจและการแก้ปัญหาของประชาชนในชุมชน
- ๔ ปัจจัยทางเศรษฐกิจที่เป็นเศรษฐกิจกระแสใหม่ เป็นการผลิตเชิงธุรกิจเป็นปัจจัยที่บั่นทอนพลังชุมชนเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะชุมชนที่ขาดทุนทางทรัพยากรและต้องยอมรับผลของการพัฒนากระแสหลักและขาดองค์ความรู้ที่จะเกิดความเท่าทันความเปลี่ยนแปลง
- ๕ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับอาชีพและการดำรงชีวิตในวิถีเดิมของชุมชนยังคงเหลือร่องรอยอยู่ในทุกชุมชน หลาย ๆ ชุมชนสามารถฟื้นฟูและปรับเปลี่ยนมาเป็นคุณประโยชน์เกิดความเข้มแข็งของชุมชนได้
- ๖ แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในชุมชนเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจากระบบความสัมพันธ์ในมิติต่าง ๆ ทั้งทางเครือญาติ ชาติพันธุ์ ผลประโยชน์ร่วม ตลอดจนปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างมีผลกระทบที่รุนแรงต่อครัวเรือนและชุมชนมากกว่าการจัดกิจกรรมเสริมความรู้หรือการสื่อสารในรูปแบบใหม่ ๆ
- ๗ รูปแบบการพัฒนาที่เกิดจากบุคคลภายนอกหรือภาครัฐมักจะมีภาวะที่อ่อนแอในการคงอยู่ถ้าหากขาดการเชื่อมโยงกับระบบความสัมพันธ์และศักยภาพพื้นฐานเดิมของชุมชน

๘. การเปลี่ยนแปลงของชุมชนตามกระแสโลกาภิวัตน์นำไปสู่การเกิดความเหมือนกันในวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน ที่ขัดแย้งกับพื้นฐานดั้งเดิมของชุมชนต่าง ๆ ที่มักจะมีความแตกต่างอย่างหลากหลายของบริบททำให้เข้าใจได้ว่าสามารถพัฒนาชุมชนด้วยรูปแบบการพัฒนาที่เหมือนกันและมีสูตรสำเร็จ ทำให้เกิดความห่างไกลออกจากพลังดั้งเดิมของชุมชน นำไปสู่ความไม่ยั่งยืนของระบบวิถีชีวิตของชุมชนเป็นอย่างมาก

ประเด็นการค้นพบจากการศึกษาที่ผ่านมาในทั้ง ๘ ประเด็นดังกล่าวจะเป็นฐานความคิดสำคัญของการแสวงหาแนวทางการฟื้นฟู เสริมสร้าง การสืบทอดพลังชุมชนให้กลับมาเป็นเครื่องมือรับใช้ความอยู่รอด ความก้าวหน้า เข้มแข็งอย่างยั่งยืนของชุมชนที่ผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องพิจารณาถึงอยู่เสมอ

เอกสารอ้างอิง

- กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม). (๒๕๔๓). “ความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ และระบบสังคมและวัฒนธรรม” ใน รายงานการวิจัยเรื่องความหลากหลายทางนิเวศวิทยา และระบบการเกษตรบริเวณ เขื่อนปากมูล. อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
- กนกวรรณ มะโนรมย์. (๒๕๔๖a). “อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง: มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ “ลวงปลา”และบริบทแวดล้อม” นำเสนอในการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยา ครั้งที่ ๒ เรื่อง ชาติและชาติพันธุ์: วิถีชีวิตและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในโลกปัจจุบัน ระหว่างวันที่ ๒๗-๒๘ มีนาคม ๒๕๔๖ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร
- กนกวรรณ มะโนรมย์. (๒๕๔๖b). “การเมืองเรื่องของอำนาจ และความรู้: กรณีการตัดสินใจเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ๔ เดือน (กรกฎาคม-ตุลาคม ของปี)” นำเสนอในงานประชุมวิชาการ เรื่อง “พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า: ทางเลือกกับความเป็นจริง” วันที่ ๒๒ สิงหาคม ๒๕๔๖ ณ ห้องฉัตรทิศ ชั้น 1 โรงแรมโซฟิเทล ราชาออดิด อ.เมือง จังหวัดขอนแก่น จัดโดย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ
- การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. (๒๕๔๓). ความจริงที่เขื่อนปากมูล. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์.
- กลุ่มลำนํ้าอีเก็ง. สารพระจันทร์: เสียงสะท้อนจากแม่น้ำ หลังความเปลี่ยนแปลง (วารสาร) ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔ พันธุ์ธรรมชาติ วัฒนธรรม ชีวิตและชุมชนลุ่มลำนํ้า พ.ศ. ๒๕๔๕.
- โกเมศ มาสขาว. (๒๕๔๕) วันที่สายน้ำไร้พันธนาการ เรื่องเล่าจากหมู่บ้านริมูน. กรุงเทพฯ: เครือข่ายองค์กรชุมชนลุ่มลำนํ้า.
- กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน. (๒๕๔๕). โครงการฝายห้วยนา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ, กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม.
- โครงการฟื้นฟูที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล. (๒๕๔๕). ป่าทาม ป่าไทย. กรุงเทพฯ: เอคิสันเพรสโปรดักส์.
- เครือข่ายองค์กรชุมชนลุ่มลำนํ้า. สารแม่ญูน: สื่อสาระ พันธะแห่งคนลุ่มลำนํ้า. (จดหมายข่าว) ฉบับปฐมฤกษ์ ปีที่ ๑ เมษายน - พฤษภาคม ๒๕๔๔.
- สารแม่ญูน: สื่อสาระ พันธะแห่งคนลุ่มลำนํ้า. (จดหมายข่าว) ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๓ สิงหาคม - กันยายน ๒๕๔๔.
- สารแม่ญูน: สื่อสาระ พันธะแห่งคนลุ่มลำนํ้า. (จดหมายข่าว) ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๔

-มกราคม ๒๕๔๕.

เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง บทบาทองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
ลุ่มน้ำมูล วันที่ ๒๔ - ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๔๖ ณ ห้องประชุมคณะวิศวกรรมศาสตร์(๖๖๐๑)
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี.

ฐกัฒ ศิริคำพรและคณะ.(๒๕๔๖). ยุทธศาสตร์การพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (รายงานการวิจัย), นนทบุรี: สภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

ไทบ้านรายีไสล.(๒๕๔๖) กรณีศึกษา อาชีพการเลี้ยงวัว-ควายในพื้นที่ป่าทาม รายีไสลของชาวบ้าน
ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง (รายงานวิจัยฉบับร่าง), เอกสารอัดสำเนา.

ไทบ้านรายีไสล.(๒๕๔๖). กรณีศึกษา เกลือป่าบุ่งป่าทามรายีไสลกับความเปลี่ยนแปลงหลังเปิดเขื่อน
รายีไสล (รายงานการวิจัยฉบับร่าง), เอกสารอัดสำเนา.

นภาพรณ หะวานนท์และคณะ. (๒๕๔๕). “พลวัตรเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง” เอกสารประกอบการ
ประชุมเสนอผลงานการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านและลุ่มน้ำ วันที่ ๒๕- ๒๖ ตุลาคม
๒๕๔๕ ณ โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพฯ.

นลินี ดันฐวนิชย์.(๒๕๔๖). “ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล” นำเสนอในงานประชุมวิชา
การเรื่อง “พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า: ทางเลือกกับความเป็นจริง” วันที่ ๒๒ สิงหาคม
๒๕๔๖ ณ ห้องฉัตรทิศ ชั้น1 โรงแรมโซฟิเทล ราชาออดิธ อ.เมือง จังหวัดขอนแก่น จัดโดย
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ
เนตรนภา รัตนโพธานันท์. (๒๕๔๑). พฤติกรรมการอนุรักษ์น้ำในลำตะคองของประชาชนในเขตเทศบาลนครราชสีมา. (รายงานการวิจัย), นครราชสีมา: คณะวิทยาศาสตร์ สถาบันราชภัฏ
นครราชสีมา.

ประชา อินทร์แก้ว และคณะ. (๒๕๔๓). การศึกษาสภาพการตั้งถิ่นฐานและความคิดเห็นเกี่ยวกับการ
ตั้งถิ่นฐานใหม่ของประชากรในชุมชนแออัดริมฝั่งลำตะคอง ในเขตเทศบาลนครราชสีมา.
(รายงานการวิจัย), นครราชสีมา: สำนักวิจัยและบริการวิชาการ สถาบันราชภัฏนครราชสีมา.

ประสิทธิ์ คุญรัตน์ และคณะ. (๒๕๔๕). การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุ่งป่า
ทามบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง. (รายงานการวิจัย) พิมพ์ครั้งที่ ๒ ,ขอนแก่น: สถาบันวิจัย
และพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ฝ่ายวิชาการสมัชชาคนจน. (๒๕๔๓). ๑๖ ปัญหาคนจนกับทางออกของสังคมไทย. กรุงเทพฯ: โรง
พิมพ์กั๊กหัน.

มหาวิทยาลัยขอนแก่น. (๒๕๔๓). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง การประเมินผลกระทบถึง

แวดล้อม ด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย
โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล.

มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. (๒๕๔๕). โครงการศึกษาวิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถี
ชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล.(รายงานการวิจัย). อุบลราชธานี:
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ศิริพร โคตะวินนท. (๒๕๔๓). ผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณี
ศึกษาฝ่ายราชินีไศล: หมู่บ้านแม่บุญมั่นอิน ๒ และ ๓. วิทยานิพนธ์สังคมศึกษาและ
มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรม
ศาสตร์.

ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา สถาบันราชภัฏนครราชสีมา. (๒๕๔๔). โครงการศึกษาเขต
เศรษฐกิจการเกษตรจำเพาะวังน้ำเขียว เพื่อผลิตผลผลิตการเกษตรทั้งเมืองหนาว.
(รายงานการวิจัย). นครราชสีมา: สถาบันราชภัฏนครราชสีมา.

สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย. (๒๕๔๕). การติดตามสภาพ
เศรษฐกิจสังคมสิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชน
ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง.

สมชาย วงศ์เกษม. (๒๕๔๕). ความคิดเห็นของประชาชนสองฝั่งแม่น้ำมูล เกี่ยวกับการเปิด-
ปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล.(รายงานการวิจัย). อุบลราชธานี: สถาบันราชภัฏ
อุบลราชธานี.

เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ จำกัด(บริษัท) และสถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (๒๕๔๔) รายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อมขั้นสุดท้าย โครงการ
ฝ่ายห้วยนา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ. (รายงานฉบับแก้ไข). เอกสารอัดสำเนา.

Robert E. Tyson. (๒๐๐๑). "On the River of No Returns: Thailand's Pak Mun Dam and Its
Fish Ladder". Nat. His. Bull. Siam Soc. ๔๕: ๑๘๕-๒๓๐.

World Commission of Dams. (๒๐๐๐). Pak Mun Dam Mekong River Basin Thailand. Cape
Town: Secretariat of the World Commission of Dam.